DAIVATABRAMHANA

AND

SHADBINGSHABRAMHANA

OF THE

SAMAVEDA

WITH THE COMMENTARY OF

SAYANACHARYA

EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

SECOND EDITION

CALCUTTA:

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

প্রিণ্টার শ্রীঈশ্বরমোহন মুখোপাধ্যায়। ২০ নং কামাপুকুর লেন।

1881.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

सामवेदस्य

दैवतब्राह्मणम् ।

तथा

षड्विंशब्राह्मणम् ।

सायणाचार्य्यकृतभाष्यसहितम् ।

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

कलिकातानगरे

सरस्वती यन्त्रे मुद्रितम् ।

इं १८८१ ।

भाष्यकृतोभूमिका ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।
आदिशत्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
व्याख्यातावृग्यजुर्वेदौ सामवेदेऽपि संहिता ।
व्याख्याता ब्राह्मणानान्तु व्याख्यानं सम्प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥
अष्टौ हि ब्राह्मणा ग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमम् ।
षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत् ॥ ६ ॥
आर्षेयं देवताध्यायो भवेदुपनिषत्ततः ।
संहितोपनिषद्वंशो ग्रन्था अष्टावुदीरिताः ॥ ७ ॥
तत्राद्या ब्राह्मणग्रन्थाश्चत्वारो व्याकृताः पुरा ।
देवताध्यायसंज्ञस्तु ग्रन्थो व्याक्रियतेऽधुना ॥ ८ ॥
साम्नां निधनभेदेन देवताध्ययनादयम् ।
ग्रन्थोऽपि नामतोऽन्वर्थो देवताध्याय उच्यते ॥ ९ ॥
तत्राद्ये बहुधा साम्नां देवताः प्रीतिकीर्त्तिनाम् ।
द्वितीये छन्दसां वर्णास्तेषामेव च देवताः ॥ १० ॥
तृतीये तन्निरुक्तिश्चेत्येवं खण्डार्थसंग्रहः ॥ ११ ॥

दैवतब्राह्मणम् ।

हरिः ओम् ।

तत्रादौ साम्नां निधनभेदेन देवताभिधानाय ता एवानु क्रमते—

१ । अग्निरिन्द्रः प्रजापतिः सोमो वरुण-स्त्वष्टाङ्गिरसः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी ।

एता सामदेवताः इति शेषः

तत्रादावग्निदैवत्यानि सामान्याह—

२ । इडानिधनानि पदनिधनानीकारनि-धनानीत्याग्नेयानीति ।

निधनं नाम पञ्चभक्तिकस्य सप्तभक्तिकस्य साम्नोऽन्त्यो भागः । सर्वत्र सामतच्चतुर्विधं स्वरोनिधनं मिडायागिति । स एवान्तर्णिधनं बहिर्णिधनमिति द्वेधा । तत्र निधना दित्रितयव्यतिरिक्तस्य स्वर इति रूढ्या नामधेयम् । इडा निधनानीति—कालेयरौरवादीनि । वाह्यावरनैरपेक्षेण ऋगन्त्यपदान्येव यत्र निधनस्थानीयानि तानि पदनिध-नानि यौधाजय सद्दिताद्रीनि । ईकारनिधनानि वैरा जादीनि । उक्तत्रिविधनिधनानि यानि सामानि तान्या-ग्नेयानि अग्निदेवताकानि ।

अथैन्द्रदैवत्यान्याह—

३। सर्वाणि निधनवन्त्यैन्द्राण्यन्यान्यादिष्टेभ्यः।

आदिष्टेभ्य. इडानिधनादिभ्य. वक्ष्यमाणेभ्यो व्यतिरिक्तानि यानि निधनवन्ति सन्ति तानि सर्वाण्यैन्द्राणीति जानीयात्।

अथ प्रजापतिदैवताकान्याह—

४। सर्वाणि स्वराणि प्राजापत्यानि—

स्वर्यमाणम् उक्तलक्षण ऋगन्त्याक्षर हाइ कारय स्वरनिधन वदन्ति प्राजापत्यानीति।

साम स्वयमेवोदाहरति—

५। यथा वामदेव्यम्।

एतच्चाधिकारयुक्तस्योदाहरणम्।

अथ सौमदैवत्यान्याह—

६। ऋक्सामानि सौमानि—

यानि ऋगक्षराणि स्तोभादिरहितानि केवलतानमात्रयुक्तानि तान्येव ऋक्सामानि।

स्वयमेव तान्युदाहरति—

७। यथौशनकावे।

अथ वरुणदैवत्यान्याह—

८। बाहुनिधनानि वारुणानि—

वाङ्निधनवन्ति वाङ्निधनानि ।

उक्तलक्षणं साम उदाहरति—

९ । यथा यज्ञायज्ञीयम् ।

अथ त्वाष्ट्रदैवत्यान्याह—

१० । अक्षरानुस्वाराणि त्वाष्ट्राणि—

अक्षरमनुस्वर्य्यते येषु तानि तथोक्तानि ।

तान्युदाहरति—

११ । यथा वारावन्तीयञ्चाभिवर्त्तश्च ।

अथाङ्गिरोदेवताना लक्षणमाह—

१२ । स्वःपृष्ठान्याङ्गिरसानि ।

अभिसोमास आयव इत्यादिषु गातव्यानि स्वःपृष्ठानि आङ्गिरसानि ।

अथ पूषदेवत्याना लक्षणमाह—

१३ । स्वर्णिधनानि पौषाणि ।

काशीतदैवोदासप्रभृतीनि स्वर्णिधनानि ।

अथ सरस्वतीदेवतान्याह—

१४ । कयानश्चित्र आभुवदापवस्वसहस्त्रिणमिति वाङ्निधने सारस्वते ।

यद्यपि वाङ्निधनानि वारुणानीति पूर्व्वमेवोक्तं तथाप्य नयोरुत्पन्ने एव वाङ्निधने सारस्वते, अतएव द्वय-व्यतिरिक्ताना वारुणत्वादस्यापुनरुक्तिः ।

अथैन्द्राग्नलक्षणमाह—

१५। य आनयत्परावत इत्यैन्द्राग्ने।

य आनयदित्यत्र ये सामनी उत्पन्ने, ते इन्द्राग्नीदेवत्ये।

अथाग्नेयैन्द्रयोः सामनी आह—

१६। सुतं रयिष्ठाः सहोरयिष्ठा इत्याग्नेयैन्द्रे।

उपनीहरिभिः सुतमित्यस्यान्ते 'सुतंरयिष्ठाः'—इत्येतन्नीयते, तथा 'सहोरयिष्ठा'—इत्येतदपि। ते उभे आग्नेयैन्द्रे एव।

निधनभेदेन सर्वेषां साम्नां सामान्येनाग्न्यादीन्द्राग्निपर्यन्ता दश देवता द्रष्टव्याः। आग्नेयैन्द्रयोरनिर्देशेऽप्यैन्द्राग्नस्यैव विपर्यासादनन्यत्वम्।

अथ प्रकारान्तरेण निधनवशात् सर्वसाम्नां देवताभिधानाय ता एवानुक्रमते—

१७। वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवाः।

यथाग्न्यादयः प्रत्येकं सामदेवता, यथा वस्वादयोऽपि सङ्घात्मकाः सर्वेषां साम्नां निधनचतुष्टयभेदेन देवता।

अथ निर्दिष्टक्रममेतासां सामानि विभज्य दर्शयति—

१८। वसूनां स्वराणि रुद्राणां निधनवन्त्यादित्यानामैडानि विश्वेषां देवानां वाङ्निधनानि।

स्वरनिधनादिभेदेन सामान्यभागानां चातुर्विध्यम्। स्वरादित्रितयव्यतिरिक्तस्य निधनमिति कृत्वा नामधेयमिति पूर्वमेवोक्तम्, एतेषां लक्षणानि च प्रदर्शितानि।

ननु साम्नां पूर्वमेवाग्न्यादिदेवताकत्वं व्यवस्थितम्। इतः परमपि सर्वाण्याग्नेयादीनीत्यादिना वक्ष्यते च। किमर्थं वस्त्रादिदेवताकथनमिति तत्राह—

१९। यथा भूयस्त्वेन प्रदेशावर्त्तन्त इत्यन्तराणि।

भूयसोभावो भूयस्त्वम्—सर्वेण इत्यर्थः। तदनतिक्रम्य प्रदेशाः साम्नां वस्त्राद्युपदेशा वर्त्तन्ते, अत उक्ताग्नेयाद्यपेक्षया वस्त्रादिदेवतान्यभ्यन्तराणि, पृथक् पृथक् देवताभिधानात् पूर्वोक्तानां बाह्यत्वम्, इदानीं सद्व्योभिधानादान्तरत्वम्॥

अथोक्तप्रकारेण देवताभिधानेऽपि निगूढतरं साम्नां देवतापरिज्ञानप्रकारमाह—

२०। अथान्तरतराणि सर्वाण्याग्नेयानि सर्वाण्यैन्द्राणि सर्वाणि प्राजापत्यानि सामानीत्यन्तरतराणि।

पूर्वन्तु साम्नां चतुर्धा विभागेन देवताचतुष्टयाभिधानमुक्तम् इह तु सर्वेषामपि साम्नामग्न्यादिदेवताकत्वकथनादन्तरतरत्वम्॥

अथोक्तप्रकारादपि लघुतरं दैवतापरिज्ञानप्रकार-
माह—

२१। अथान्तरतमानि सर्वाणि ब्राह्मणानि सामानीति सर्वान्तरतमानि।

कृत्स्नसाम्नां ब्राह्मणत्वादौ सृष्टेस्तद्देवताख्यानेन तस्यैव प्रतिपाद्यत्वात्सर्वेषां ब्राह्मणत्वम्।

अथ साम्नां देवतासम्बन्धविषये ज्ञातव्यं रहस्यमाह—

२२। अथोपनिषद्।

कैषोपनिषदिति दर्शयति—

२३। ऋग्वै माता साम पिता प्रजापतिः स्वरः।

ऋक् प्रसिद्धा। साम गीत्यात्मकम्। स्वरः क्रुष्टादिः।
(१८) अस्त्वेवं, किं ततः? इत्यत आह—

२४। तद्यान्यृक्त आख्यायन्ते मातृतस्ता-न्याख्यायन्तेऽथ यानि सामत आख्यायन्ते पितृतस्तान्याख्यायन्तेऽथ यानि स्वरत आ-ख्यायन्ते प्रजापतितस्तान्याख्यायन्ते।

ऋक्त आख्यातानि यज्ञायज्ञीय वारवन्तीय प्रभृतीनि। देवानामवयवभूतपदेनाख्यानात्। सामत आख्यातानि यौधाजयप्रभृतीनि। स्वरत आख्यातानि वामदेव्यादीनि। एव

समस्तस्योद्गीथस्योद्गानकर्मणः करणं साम स्वर इति वयो-ऽवयवास्तु पृथक् पृथक् मातादिसम्बन्धेन प्रसिद्धा भवन्ति ।

अथोद्गीथस्योक्तविधत्वं प्रशंसति—

२५ । स वा एषा उद्गीथो बन्धुमान् बन्धु-मत्यः ।

बान्धवा मात्रादय स्तद्वान् । न केवलं बन्धुमत्त्वं किन्तु तेषामन्तर्भूतश्च ।

उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति—

२६ । बन्धुमान् बन्धुमत्यो भवति जानन्ति ह वा एनं पितृतश्च य एवं वेद ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे दैवताध्यायाख्ये पञ्चमे ब्राह्मणे
प्रथमः खण्डः ।

पूर्वखण्डे साम्ना बहुधा देवता उक्ताः ॥ अथ तदाश्रय भूतानां छन्दसां देवता अभिधास्यति । इदानीं तेषां वर्णा नभिधातुं प्रतिजानीते—

१ । अथातश्छन्दसां वर्णाः ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

अथ गायत्र्यादिभेदेन वर्णविशेषानाह—

२ । शुक्ला गायत्री रूपेण सारङ्गरूप-मुष्णिक्पिशङ्गं ककुभारूपं कृष्णमानष्टुभं

ततः। रोहितं बृहतीनां तु नीलं पाङ्क्तं ततः पुनः सुवर्णं त्रिष्टुभां रूपं गौरं जागत मुच्यते।

सारङ्ग प्रथम'। शेषा स्पष्टाः (१)। एतेषां अक्षर-सङ्ख्या तु "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगित्युपक्रम्य चतु-र्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि" अनुक्रमण्या मुक्तत्वात् चतुर्विंशत्यक्षरप्रभृति चत्वारि चत्वार्यक्षराधिका उष्णिगा-दिषु द्रष्टव्या. (२)॥

अथातिजगतीप्रभृतीनां वर्णानाह—

३। अतो यान्यन्यानि छन्दांसि श्यावं तेषां ततः पुनः। नकुलन्त्वेकपदानां द्विपदां बभ्रु रुच्यते सारङ्गशुक्लकृष्णरूपाण्यृग्यजुःसा-मब्राह्मान्विताः।

अतो यान्यन्यानि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोभ्यो व्यतिरि-क्तानि अतिजगतीप्रभृतीनि उत्कृतिपर्यन्तानि (२) तेषा श्याव कपिशवर्णं विद्यात्। 'अथेन्द्रो जुषस्वप्रवहेत्याद्येक पदाना नकुल नकुलजाति वर्णं जानीयात्। द्विपदाना-मिमाशुक मित्यादीना बभ्रुवर्णम्। तथा यानि ऋग्यजुरा दिब्राह्मणगतानि गायत्र्यादीनि तेषाञ्च क्रमेण सारङ्गादयो वर्णा द्रष्टव्या।

अथ यज्ञसम्बन्धिनां गायत्र्याद्युपयन्नाना, मन्त्राणां

देवता वक्ष्यामीति प्रतिजानीते—

४। यत्रे यत्रे मयोक्तान्यास्तेषां देवत उच्यते।

अथानुक्ताना विराजा वर्णं दर्शयति—

५। विराजः पृश्नयो विद्यात्।

पिबासोममिन्द्रमन्ददुत्वे त्येवमादवा विराज पृश्नि वर्णा इति जानीयात्।

अथाग्ने गौयत्रग्रादिमन्त्रद्वयस्यवण किमर्थमित्याषङ्के-तत्तात्पर्यमाह—

६। दैवतं तत उत्तरम्।

तत ऊर्द्ध्वात् उत्तर वाक्यजात देवताभिधानमित्यर्थ ॥

अथाग्न्यादीना गायत्र्यादिदेवतात्वसम्बन्धपर मन्त्रद्वयम् तत्र प्रथम मन्त्रमुदाहरति—

७। अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वोष्णिहया सविता सम्बभूव अनुष्टुभा सोमा उक्थैर्मह-स्वान् वृहस्पतेर्भवति वाचमाभवत्।

अग्ने सयुग्वा सहायभूता गायत्री अभवत्। प्रजापतेर्मुखात् देवतासु मध्ये अग्निरजायत। छन्दःसु मध्ये गायत्री च उभावप्य जायेतामित्यर्थ । तथाच तैत्तिरीयक प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति। स मुखतस्त्रिवृ निरमिमीत। तमग्निर्देवताया असृजत गायत्री छन्दस इति॥

वदा। सयुग्वेत्य, त्तरत्र सम्बध्यते। अग्नेः सकाशा- द्गायत्री अजायत इत्यर्थः। तथा उष्णिहया उष्णिक्छ- न्दसा सह, सयुग्वा सह युज्यमाना ककुप् सविता देवः सम्बभूव तस्मात्प्रजापतेर्यज्ञे 'आपश्चापि हलन्तानामिति' (१०) वचनादुष्णिहशब्दादापप्रत्ययः। तथा उक्थैर्मन्त्रैः- महस्वान् तेजस्वी सोमः अनुष्टुभा अनुष्टुप् छन्दसा सार्द्धं तस्मादेव प्रजापते रजायत। तथा बृहस्पतेर्वाच वाक्यं बृहती छन्दः अभवत् अचरत् अगच्छत। बृहत्या सार्द्धं बृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्यज्ञे ऽजायतेत्यर्थः॥

अथ द्वितीय मन्त्रमुदाहरति—

८। विराण्मित्रावरुणयोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबेह भागो अह्नः। विश्वान् देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाकॢप्र ऋषयो मनुष्याः।

अपि च मित्रावरुणयो र्द्वयोर्विराट् छन्दः अभिश्रीः प्रातराश्रया आसीत्। अथ इन्द्रस्य त्रिष्टुप् छन्द अह्नो भागो माध्यन्दिनसवनाख्ययाभूत्। तथा जगतीच्छन्दः विश्वान् देवान् आ विवेश प्रविष्टा। तेन अग्न्यादिदैवताकेन गा- यत्र्यादिच्छन्द उपनिबद्धेन ऋषयो मनुष्या मरणशीला मानवाश्च चाकॢप्राः चकॢपिरे कॢप्राः दृष्टा आसन्नित्यर्थः। अतो गायत्र्या अग्न्यादिदैवताकेन गायत्र्यादि छन्द इत्युक्तं भवति।

अथोपरितनानां छन्दसां दैवतमाह—

९। प्राजापत्या अतिच्छन्दसो विच्छन्दसो वायुर्देवताः। पुरुषो द्विपदानां दैवतं ब्राह्म एकपदाः स्मृताः।

अतिच्छन्दसः अतिजगत्यतिशक्कर्यादयोऽतिपूर्वाः; विच्छन्दसः शक्कर्याष्टिधृतय। यद्वा। सर्वा एता अतिच्छन्दसः। विच्छन्दसो गायत्र्यादय एवैकद्व्यक्षरन्यूनाधिकभूताः। ताश्च क्रमेण प्रजापतिवायुर्देवताकाः द्विपदा एकपदाश्च यथाभिधानसमये दर्शिताःताश्च क्रमेण पुरुष-ब्रह्म-देवताका.

अथ अनिर्दिष्टायाः पङ्क्तेर्देवतामाह—

१०। यासवी पङ्क्तिः।

यासवी वसुदेवताका ॥

अथ छन्दसामुक्तदेवताकत्वे प्रमाणमुपन्यस्यति—

११। स तु न मन्येतैतद्दैवत्या एवैतेषु छन्दस्त्वृचो भवन्तीति छन्दसां तु हैतद्दैवतमिति।

तु शब्दः प्रदाव्याहृत्यर्थः; स पुरुष न मन्येत, छन्दसामुक्तदेवताकत्वे प्रमाणं नाप्नोति न शङ्केत। यथा एतेषु गायत्र्यादिच्छन्दःसु एतद्दैवत्या एव अग्न्यादिदेवताका एव ऋच. प्रायेण सम्भवन्ति तथा छन्दसां (ष. ष्ठ्यर्थे) अग्न्यादिदेवताक ऋगाश्रयाणामपि।।छन्दसामेतद्दैवतं ह एता अग्न्यादिदेवता भवितु युक्ताः खल्वित्यर्थः।।

इति श्रीदेवताध्यायाख्ये प्रथमे ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः॥

अथ सामाश्रयाणां छन्दसां कथनप्रसङ्गेन तेषामेव निर्वचनं दिदर्शयिषुः सूत्रं प्रतिजानीते—

१। अथातोनिर्वचनम् ।

अथ साम्नां देवताभिधानानन्तरम् अतः यतोनिर्वचनेन निरुक्त गायत्र्यादि छन्दो गायत्रं साम जागतं सामेति सामनामसूपयुज्यते अतो निर्वचनं प्रकृति प्रत्यय विभागेन व्युत्पादनं प्रदर्श्यत इति शेषः॥

तत्र गायत्रीं दर्शयति—

२। गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः।

गै शब्दे, शब्द स्तवनं, गायति स्तौति प्रकाशयति देवतानिति गायत्री॥

अथ ब्राह्मणप्रदर्शनेनैव प्रकारान्तरेण निर्वचनं दर्शयति—

३। गायतोमुखादुदपतदिति ह ब्राह्मणम्

गायतः वेदजातं शब्दयतः प्रजापतेर्मुखात् एषा वेदसारभूता उदपतत् उदगच्छत् तत अतोपि गायत्रीत्यर्थः॥ अत्रैव गायत्री विद्यायां प्रकारान्तरेण निरुक्तो गायत्री शब्दः। गायन्तं त्रायते पालयति च सा गायत्री। या वै खलु गायति च—"हया ससारे मा क्लिश्यत, तदुच्छित्तये मामेव भजध्वमिति" स्वय शब्दयति च। , तथा कुर्वाण दुःखात्मकात् ससारात् त्रायते पालयति च सा गायत्रीति निरुच्यतइति शेष॥ 'तद्यद्गायएस्तत्रैस्तस्माद्गायत्री नामेति'

हि बृहदारण्यके तथाच श्रुतिनिर्वचनमपि। 'गातारं त्रायते यस्माद्गायत्री तेन सा स्मृतेति'।

अथोष्णिहो निर्वचनं बहुप्रकारं दर्शयति—

४। उष्णिगुत्स्नानात्, स्निह्यतेर्वा कान्तिकर्मणोऽपि वोष्णीषिणी वेत्यौपमिकम्।

उत्पूर्वात् 'ष्णा शौचे (अ० प०)—इत्यस्मात् उष्णिक् शब्दः। तदेवाह—उत्स्नानात् उद्भूतस्नानवत्त्वादुष्णिग् वा। यद्वा। स्निह्यतेः 'ष्णिह प्रीतौ (दि० प०)' इति धातु ततः यत् प्रीत्यात्मकं तत् कान्तमपि भवतीति कृत्वा कान्तिकर्मत्वम्। स्निह्यते काम्यते इत्युष्णिगित्यर्थः—कान्त ह्येतद् देवतानां छन्दः। अपि वोष्णीषी उष्णीषवत्येवेत्यौपमिकम्—उपमाप्रयुक्तमभिधानमपेक्ष्योष्णिक् शब्दः तथा ह्येषा गायत्रीतश्चतुर्भिरक्षरैर्वेष्टितेव वर्तते। चतुरक्षराधिक्यादुष्णिकप्रभेदस्य।

अथ ककुभो निर्वचनमाह—

५ ककुप् ककुद्रूपिणीत्यौपमिकम्।

ककुप्शब्दोऽप्युपमाप्रधानः—यथा वृषभस्य मध्यप्रदेशे ककुत् सशृङ्ग उच्छ्रितो भवति। एवं मध्यमपादस्य जागतत्वात् चतुरक्षरं ककुत्स्थानीयमस्यास्तीति ककुप्। दकारस्य पकारः। ककुदस्यायं स्थायी लोपः,—इत्यथादसमासेऽप्यकारलोपः।

ककुभशब्दस्य काकुभं दन्तधावनमित्यादौ प्रयोक्तर-

अस्याः स्वाभिमतमर्थमाह—

६। ककुप् च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा।

ककुप् कुब्जशब्दौ कुजतेरुब्जतेर्वोत्पन्नौ। कुज कौटिल्य प्रतिष्ठाविशेषयोरेषु। उब्ज आर्जवे—अत्र न्यग्भावार्थः। ततः कौटिल्य न्यग्भावार्थक धातुद्वयार्थस्यात्र सद्भावात् ककुप शब्दः।

अथानुष्टुभो निर्वचनमाह—

७। अनुष्टुबनुस्तोभनात्।

स्तोभतिः हार्थः। गायत्रीतस्सममासरपादहर्षे।

उक्तार्थं ब्राह्मणस्मातिं दर्शयति—

८। अन्वस्तौदिति हि ब्राह्मणम्।

निरुक्ते प्रकारान्तरेण ब्राह्मणवाक्यमुदाहृतम्। 'गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम्'—इति।

अथ, पिपीलिकामध्याया निर्वचन यत्र, पिपीलिका शब्दस्य निर्वचनमाह—

९। पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः।

न द्वासौ चयनमप्युदाम्ते।

इदानीं तच्छन्दोनिर्वचनं दर्शयति—

१०। पिपीलिकामध्येत्यौपमिकम्।

पिपीलिका नाम सर्पयत स्थूलो मध्ये कृश इव

ाणिविशेषः तन्मध्यमिव मध्यं यस्याः सा तथोक्ता । मध्यम-
ददलोपी समासः । तस्यास्तनूमध्यत्वमनुक्रम्य "एकाद्यिनो:
रः षट्कस्तृतीयो, मध्ये चेत् पिपीलिकामध्येत्युक्तम् ।

अथ बृहत्या निर्वचनमाह—

११ । बृहती बृंहतेर्वृद्धिकर्मणः ।

अस्या अनुष्टुभः सर्वपादे चैकैकाक्षरवर्द्धनात् भेद्वृहत्वम् ।

अथ विराजो निर्वचनं बहुप्रकारमाह—

१२ । विराड्विरमणाद्विराजनाद्वा ।

विराट् शब्दः "रमु क्रीड़ायां"—"राजृ दीप्तौ"—"राध साध संसिद्धौ"—इति त्रिभ्यो धातुभ्योऽन्यतरेणापि निष्पा-द्यते । धातुत्रयार्थस्य तस्मिन् सम्भवात् ॥

अथ निर्वचनमाह—

१३ । पङ्क्तिः पश्चिनी पञ्चपदा ।

पञ्चसंख्यायोगात् पिङ्क्तिशब्दः, पञ्चत्वप्रदर्शन पञ्च पदेति ॥

अथ त्रिष्टुभोनिर्वचनं दर्शयति—

१४ । त्रिष्टुप् स्तोभ इत्युत्तरपदा ।

स्तोभ इति स्तुतिकर्मोत्तरपदं यस्याः सा त्रिष्टुप्, अस्त्युत्तरपदं पूर्वपदस्य—त्रिशब्दस्य ।

किं प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्वयमेव पृष्टोत्तरमपि ब्रूते—

१५ । का तु त्रिता, सा तीर्णतमं छन्दो भवति ।

अस्य त्रिता त्रित्वं का स्यादिति प्रश्नः। अस्योत्तरम्—
तीर्णतमं छन्दोभवतीति। पूर्वभ्यो महत्त्वात्। इष्टांश स
कारो लुप्तः। तीर्णतमं तरतेर्वा पूर्वपदम्। उभयार्थोपप-
त्तिस्तरणात् स्तोभनाच्चेति त्रैष्टुभत्वम्।

त्रिष्टुप्छन्दःपूर्वपदमित्याह—

१६। त्रिष्टुब्वज्रस्तस्य स्तोभमित्यौपमिकम्।

उभयत्रिकर्कोटित्वात् वज्रस्त्रिवृत्। तस्य स्तोभमिवे
त्युपमाप्रधानोऽयं निर्देशः। "यत्त्रिवृत्ः स्तोभं त्रिष्टुभ
स्त्रिष्टुप्त्वमिति ब्राह्मणम्।

अथ जगतीच्छन्दो निर्वक्ति—

**१७। जगती गततमं छन्दोजज्जगतिर्भ-
वति क्षिप्र गतिर्जगमगाकुर्वन्नसृजतेति हि
ब्राह्मणम्।**

अतिजगत्यादीनि छन्दसां निर्वक्तुमुपक्रमते—

१८। अतिच्छन्दांश्छन्देरथे।

छन्दसोऽर्थे यानीमान्यतिच्छन्दांस्यपि यानि सुगमिति
भावः। तथाच जगतीमतिक्रम्याधिकाक्षरत्वेन या वर्तते
सैवातिजगतीत्येवं कल्पितम्। अथेदानीं छन्दस एव निर्व
चनं वक्ति—

१९। छन्दांसि छन्दयतीति वा।

'छन्दसंवरणे (चु० उ०)' छदयति वर्णान्। तथाच

नैरुक्तम्—छन्दांसि छदनात् (दै॰ १, १) इति॥

तत्र गायत्र्यादिषु यथानियम-चतुर्विंशत्याद्यक्षराभावे तासां नामान्तरता माह—

२०। निचृन्निपूर्वस्य,चृतेः।

एकाक्षरन्यूनासु गायत्र्यादिषु निचृदिति। चर्चयति सन्दीपयति ऋग्गतभावानिति चृत् छन्दः. निकृष्ट मेकाक्षरेण हीनं निचृत्। तथाच पिङ्गलः—"ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ (३ ५९) इति।

तथा एकाक्षराधिक्ये सञ्ज्ञान्तरमाह।

२१। भरणाद्भुरिज उच्यते।

एकाक्षरेण भरणाद् चतुर्विंशत्यात्मगायत्र्यादाविति शेषः। अथो सामसु गायत्रस्य प्रशस्ततया तद्देशत्रोपसंहारे स्तौति

२२। अथातोगायत्रमाग्नेयं भक्त्या भवति देवानां वर्षीणां वा परमेष्ठिनो वा प्राजापत्यस्य साम।

अथेत्यानन्तर्यवचनः अत इत्यधिकारार्थः। आग्नेयम् अग्निदैवतम्, यद् गायत्रं नाम साम, तद्धि देवाना वा ऋषीणां वा परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्य वा सर्वस्यैवेत्यर्थः 'भक्त्या' सम्भजनेन भवति भवेत्॥

गायत्र-साम्नः किं मूल मित्याह—

२३। सावित्री गेयम्।

सावित्रि नामर्चि तत्सवितुर्वरेण्यमित्यत्रैव गेयम् प्रशस्तमि सदन्तु अन्यत्रापि गेयमूहतः

ननु गानग्रन्थेषु कथं तत्रोपलभ्यतइत्याह—

२४। यत्रागीतम्।

यत्र सावित्रिनामर्चि गानग्रन्थादौ प्रगीतम् तत्रैव गानम् प्रशस्तमित्यर्थः।

किन्तदिति स्वरूपं दर्शयति—

२५। तत्सवितुर्वरेण्योम्। भार्गोदेवस्य धीमा ह्यो२। धियोयोनः प्र। चो १ऽ२१ऽ २ हुम्। आ२ दायो आ ३४५।

सावित्रगानस्यैतत्स्वरूपस्य छन्दआर्चिकस्य पञ्चप्रपाठकीय-तृतीयार्द्धे श्रुतस्य दशमसूक्तस्य प्रथमपाठतो ज्ञेयः। व्याख्यातथापि तत्रैवेति॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

॥ समाप्तञ्च दैवत ब्राह्मणम् ॥

षड्विंशब्राह्मणम् ।

ओं नमः सामवेदाय ।

ओं ब्रह्म च वा इदमग्रे सुब्रह्म चास्तां तत्र सुब्रह्मो-ऽस्मादृयष्ट देवा यज्ञेन ब्रह्म पर्यगृह्णंतानिवें ब्रह्मा साया-देत्य. सुब्रह्म तद्देवा यज्ञस्य सम्यावन्वेच्छन्तेय वै यज्ञस्य नियिर्वैव उत्करस्तस्मादुत्करे तिष्ठन्सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्या माह्वयति सुब्रह्मण्यो ३एसुब्रह्मण्योश्ए सुब्रह्मण्योश मिति त्रिय मिव विराड् वियया (त्या) हि देवा इन्द्रागच्छेति यन्त्रेन्द्रागच्छेत्येतद्वा अस्य प्रत्यक्ष नाम तेनैवैनं तद्वा ह्व यति हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्याएंह्नीदएसर्व हरति मेधातिथेर्मेषेति मेधातिथि ह काण्वायनएंमेषोभूत्वा जहार वृषणश्वस्य मेन इति वृष णश्वस्य ह मेनस्य मेनका नाम दुहिता स ताएं हैन्द्रयकमे गौरावस्कन्दिन्निति गौरमृगो ह स्म भूत्वावस्कधारण्या द्राजानं पिबत्यहल्यायै जारेत्यहल्याया ह मैत्रेया जार आस कौशिकब्राह्मणेति कौशिको ह स्मैनां ब्राह्मण उप-ह्व्येति गौतमब्रुवाणेति देवासुरा ह संयत्ता (त्ता) आसएं स्तानन्तरेण गौतम श्रशाम तमिन्द्र उपेत्योवाचेह नो भर्जस्व (च्छ) सचरत्विति नाहमुवाह इत्यथाह भवतो रूपेण चरामीति यथा मन्यस इति स यत्तद्गौतमो वा

ब्रुवाणश्चचार गौतमरूपेण वा तद्देतदाह गौतमेतीन्द्र हि सुत्यामागच्छ मघवन्निति तद्यथाहैतो ब्रूयादित्यहे व. पक्षास्मि तदा गच्छातेत्येवमेवै तद्देवेभ्यः सुत्या प्राह देवा ब्राह्मण इति देवाहैव देवा अथ हैते मनुष्यदेवा ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोनूचानास्ते मनुष्यदेवा आहुतय एव देवाना द- चिणा मनुष्यदेवाना माहुतिभिर्हि देवान् प्रीणाति दचि- णाभिर्मनुष्यदेवाञ्छुश्रुवषोनूचानान् ब्राह्मणान् प्रीणाति ॥१॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम-प्रपाठके

प्रथमखण्डः ।

अथ यत् सुब्रह्मण्य' सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ते तस्मिन् ह का- लेऽसुररचाꣳसि देवानां यज्ञमजिघाꣳसकास्ते देवा निश्चय मवा कुर्वत ब्रह्मोꣳ३ सुब्रह्मोꣳमिति तानादित्य. पर्जन्य पुरो बलाको भूत्वाऽभि प्रैत्तान् तद्याऽगन्या विद्युताꣳदꣳस्तदाह. न्द्रो सुब्रह्मण्या ३ऽऽ पुमा ३ऽऽऽनपुꣳसका ३ऽऽऽमिति सर्व- मेवेति ब्रूयात् यत्पर्जन्य. पुरो बलाको भूत्वाऽभिप्रैत्तेन पुमान् यदयृत्या यदगन्या तेन स्त्री यद्विद्युता तेन नपुꣳ सक तस्मात् सर्वमेवेति ब्रूयात्तदाहु र्कमब्रह्मण्या३ऽऽऽ यजूः ऽऽऽऽम्नामा३ऽऽऽ इति सर्वमेवेति ब्रूया इच इवास्या नामधेयꣳसुब्रह्मण्येति तस्मा इह्मन्त एव खल्वस्य निगद भूतो भवति तस्माद् यत्र मामकारिण कुर्वन्ति यथान्यैः मामभिम्नस्मात् माम तस्मात् सर्वमेवेति ब्रूयात्तदा यतत् सुब्रह्मण्यामाह्रय यजमानं वाचयति मामि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पाद इत्याह यान्येव पृथिव्याममुरर चाꣳसि तान्येव तेनापहते मामि सुब्रह्मण्ये तस्यास्तेऽन्तरिक्ष

पाद इत्याह यान्येवान्तरिक्षेऽसुररक्षाꣳसि तान्येव तेनाप हते सामि सुब्रह्मण्ये तस्मात्ते द्यौः पाद इत्याह यान्येव दिव्यसुररक्षाꣳसि तान्येव तेनापहन्ति सामि सुब्रह्मण्ये तस्मात्ते दिशः पाद इत्याह यान्येव दिक्ष्वसुररक्षाꣳसि तान्येव तेनापहन्ति परो रजास्ते पञ्चमः पाद इत्याह परोरजसो वै ब्रह्मणः स्थान तदेतदाह सा न इषमूर्जं धुक्ष्वेत्याहेषमेवास्मा ऊर्जं दुग्धे वीर्यमन्नाद्यं धेहीत्याह वीर्यमेवास्मा अन्नाद्यं दधाति ब्रह्मणो वै नामैतन्नाम यत् सुब्रह्मण्या तस्मात् प्रातरनुवाक उपाकृते विसꣳस्थिते च यज्ञे सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयत्येष वै यज्ञ सब्रह्म चाप्नोति य एतदनो युक्तं सुब्रह्मण्याय ददाति ब्रह्मणा चैवास्य श्रिया च यज्ञं समर्धयति य एव वेदार्थो यस्त्वाहुर्यज्ञावगत यज्ञानवगतꣳ सर्वस्यैव प्रायश्चित्तिरिति तस्मादेव विद सुब्रह्मण्यं कुर्वीत नानेवं विदम् । १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके

द्वितीयखण्डः ।

एकच्छन्दः प्रातः सवनं तस्मादेकपात् पुरुषो हस्तान्यं प्रत्यन्येन तिष्ठति त्रिच्छन्दा माध्यन्दिन पवमान स्तस्मात् त्रयोऽधः प्राणा द्वे गायत्र्याꣳसामनी तस्माद्द्वय मधरेण प्राणेन करोति द्वे बृहत्यां तस्माद्द्वयमुत्तरेणैक त्रिष्टुभि साम तस्मादेकैव नाभिः प्राणानामिव तु विष्टति रथ यदेव तत ऊर्ध्वं तानि पृष्ठानि बार्हतान्येकगायत्रीकाणि तस्माद्बृहत्य एव परिशयो बृहत्य एव कीकसाः पृष्ठमभिसमायन्त्यथ यदेव तत ऊर्ध्वं स आर्भवः पवमानः

प्राणो गायत्री श्रोत्रे उष्णिक्ककुभौ वागनुष्टुप्चक्षुर्जगती
पुष्टिर्यदन्यद् गायत्र्याः सामनी तस्मादयं प्राणेन करोति
प्राणिति चापानिति चैकं छन्दः ककुबुष्णिहौ द्वे सामनी
तस्मात् समानं सच्छ्रोत्रं द्वे धेव शृणोति द्वे अनुष्टुभि सामनी
तस्मादयं वाचा करोति सत्यं चानृतं च वदत्येकं जगत्यां
साम तस्मा द्वे अक्षिणी सती समानं पश्यतो न हि पश्या
द्रायन्त पश्यत्यथ यदेव तत ऊर्ध्वं मूर्द्धा तदाग्रायणीयं
मूर्द्धा स्वानां भवति य एव वेदाथ इव वा अन्यान्यङ्गानुर-
परीव मूर्द्धा इवास्मा अन्ये स्वा भवन्त्युपरीव स्वानां भ-
वति य एव वेद यज्ञो वा अथ यज्ञ इत्याहुरेष वावजात
एषोऽयवलुप्तजरायुरेष आर्लिञ्जीनो य एत वेदमनुब्रूते यदा
वा एत वेदमनुब्रूतेऽथैनं मृगवन्त्यमावन्त्वोचतेति तद्वै स
जायत ऊनाक्षरा गायत्री प्रातः सवने प्रजानां प्रजात्या
ऊनादिव हि प्रजा प्रजायन्त ऊनाक्षरा गायत्री
पृष्ठेषु वामदेव्ये यजमानं लोक एव स मध्ये
हि यज्ञस्य यजमान ऊनाक्षरा गायत्री सन्धिते प्राणापा-
नयो रुचार ऊनादिव हि प्राणापानावुच्चरत ऊनाक्षर यु-
ज्ञायज्ञीय प्राणानामुत्सृष्ट्यै यो हि पूर्णमुपधमेद् यदि
प्रतीयाद् विपतेद् यदि न प्रतीयाद् विष्यन्देत तदाहुः सव-
नानाञ्च वा एत उद्दाना प्राणानाञ्चोत्सृष्टिरिति ॥ ३ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथमप्रपाठके

तृतीयखण्डः ।

अध्वर्यो यिल्पाहोतारा मास्म मे निवेद्य होतै प्रातरनु-
वाकमुपाकरो रिति सोऽन्वहु प्राह स इतो व्रजति स पु

यथा द्वारा हविर्धाने प्रपद्यते स दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं चक्रमभ्यपश्रयमाण उदङ्ङासीनो विश्वरूपा गायति यत्र वै स्तोत्रं विट्शस्त्र यत्रैणैवास्मै वियमनुवीर्यं मनुवर्मान करोत्यथो भुतग्रस्तथो रेव समारभ्याध्यवस्यं साय सन्तत्या एतस्माद्द ग्रावो मैवेय: प्राह्नेवा श्यादा पापवसीयस व्याकरिष्यामीति सह स्म सदस्यैवोपवसथ्येऽह्न्युदङ्ङासीनो विश्वरूपा गायति तदुपवादोऽप्यभ्ययौ किं स्तुतं स्तोत्र होता प्रातरनुवाकेनान्वशंसीदिति स ब्रूयादकारिष महल्लद् यन्मम कर्म होतारं पृच्छतेति होत: । कि स्तुत स्तोत्र प्रातरनुवाकेनान्वशसीरिति स ब्रूयादकारिष महल्लद् यमम कर्मोद्गातार पृच्छतेत्युद्गात: । किं स्तुत स्तोत्रं होता प्रातरनुवाकेनान्वशसीरिति स ब्रूयादकारिप महल्लद् यमम कर्म गासिप यद्गेयमिति तं चेद्ब्रूयुस्मा वै त्वमगासोर्ज्योतिरिति स ब्रूया ज्योतिस्तेन येन ज्योति ज्योतिस्तेन येनर्ग् ज्योतिस्तेन येन गायत्री ज्योतिस्तेन येन छन्दो ज्योतिस्तेन येन साम ज्योतिस्तेन येन देवता ज्योतिरेवाह मगासिषं न तमो युष्मांस्तु पाप्मना तमसा विध्यानीत्याह पाप्मनैवैनांस्तत्तमसा विध्यति युञ्जे वाच शतपदीमित्याह वाग्वा शतपदी वाक् शतपदी शतसनिमेव तदात्मानश्च यजमानश्च करोति गाये सहस्रवर्तनीति साम वै सहस्रवर्तनि सहस्रसनिमेव तदात्मानश्च यजमानश्च करोति गायत्र त्रैष्टुभ जगदिति गायत्र वै प्रात: सवन त्रैष्टुभं माध्यन्दिन सवन जागतं तृतीयसवनं सवनान्येवैतद् यथा स्थान यथा रूप कल्पयति

विश्वारूपाणि सम्भृतेति विश्वमेव तद्वित्तमात्मने च यज मानाय च सम्भरति देवा श्रोकासि चक्रिर इत्योकोहास्मिन् यत्र कुरुते य एव वेदाशि तम्हगाह स्मवै पुरा काश्यपा उन्नायन्त्यथह युवानमनूचान कुसुरुबिन्दमौद्दालकिं ब्राह्मण उद्गीथाय वव्रे ते होचु परि वै नीयमालिं न्यमाद्त्ते इन्तेममनुव्याहरामेति त हानुव्याहरिष्यन्त उपनिषेदु स होवाच ब्राह्मणा नमोवोस्तु प्राक्षे वा अह यत्र समस्थापयन्त्यथा तु वै ग्रामस्य यातस्य शीर्ष वा भग्न वानुसमाघद्दे देव वा अह यत्रस्यातोऽधिकरिष्यामीति ते इचिह्वयोत्तस्थु क इदमस्मा अवोचदिति ॥ ४ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके चतुर्थखण्ड प्रथमाध्याय ।

इन्द्रो ह वै विश्वामित्रायोक्थमुवाच वसिष्ठाय ब्रह्म वा उक्थमित्येव विश्वामित्राय मनो ब्रह्म वसिष्ठाय तद्वा एतदाभिष्ठ ब्रह्मापि हैव विट वा वासिष्ठ वा ब्रह्माण कुर्व्वीत तद्यथो भयवर्त्तनिना रथेन या या दिश प्रार्थयते ता तामभिप्राप्नोत्येव मेतेनोभयवर्त्तनिना यज्ञेन य काम कामयते तमभ्यश्नुतेऽथाहैभाम्बै मन प्राणाना स यद्व्याहरति वाचि तन्मन प्रतिष्ठापयति तद्यथैकवर्त्तनिना रथेन न काञ्चन दिश व्यश्नुते तादृगेतद् यावद् ऋचा यजुषा साम्ना कुर्य्यात्तावद् ब्रह्मा वाच यमो बुभूषेत् प्रजापतिर्वा इमाँ स्त्रीन्वेदानसृजत स एत स्रष्टानाधिम्बैस्तान्भ्यपीडयत्तेभ्यो भूर्भुव स्वरित्यक्षरद् भूरित्यृग्भ्यो क्षरत् सोऽय लोकोभवद् भुवरिति यजुर्भ्यो क्षरत् सोऽन्तरि-

द्युलोको भवत् स्वरिति सामभ्योऽक्षरत् स. स्वर्गोलोको भवत्तद्यत्यक्ष उल्वणं क्रियेत गार्हपत्यं परेत्य भू. स्वाहेति जुहुया दय वै लोको गार्हपत्योऽय लोक ऋग्वेदस्तद्दा इमश्च लोक ऋग्वेदञ्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यदि यजुष्ट उल्वण क्रियेताऽन्वाहार्यपचन परेत्य भुवः स्वाहेति जुहुया दन्तरिक्षलोको वा अन्वाहार्य-पचनोऽन्तरिक्षलोको यजुर्वेदस्तद्दा अन्तरिक्षलोकञ्च यजुर्वेदञ्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यदि सामत उल्वणं क्रियेता हवनीय परेत्य स्व स्वाहेति जुहुयात् स्वर्गो वै लोक आहवनीय. स्वर्गो लोक. सामवेद-स्तद्वै स्वर्गं च लोकं सामवेदञ्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यतो यावयतमस्मिन्देव कतमस्मिं योल्वण क्रियेत सर्वेष्वेवा-नुपर्याय जुहुयात्तथा ह्यस्य यज्ञो स्वतः स्वर्गस्ततो भव त्यथस्त्वमा ह्यभिवाहा वेधा यज्ञ उत्क्रामति देवान् दिवं तृतीयमन्तरिक्षं मनुष्यां स्तृतीय पृथिवी पितॄं स्तृयीयं तदभिमृशेद् देवान् दिव यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्टन्तरिक्षं मनुष्यान्यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्टु पृथिवी पितॄन् यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्ट् यत्र क्व च यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्टिति तद्दा आत्मानञ्च यज-मानञ्च स्वेन रसेन समर्द्धयति वरुणो या एतद्दिष्णो यज्ञ-मुपार्पयति यद्यज्ञ उल्वण क्रियते तदप उपनिनयेद्यो रोजसा स्कभिता रजांसि वीर्येभि र्वीरतमा शविष्ठाया पत्येते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन्वरुणापूर्वहूतो स्वाहेति तद्दा आत्मानञ्च यजमान च स्वेन रसेन समर्द्धयति ॥५॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम-प्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

ये विराजमतियजन्ते विराजमेव त ईप्सन्तोऽमुष्मिं लोके
श्राम्यन्त्यथ य एनामर्वाग्दभ्नुवन्ति विराजमेव त ईप्सन्तो-
ऽमुष्मिं लोके श्राम्यन्ति तेषां तथा श्राम्यतां सुकृत क्षी-
यते न हि तदमुष्मिं लोके शक्नुवन्ति यदस्माल्लोका दकृत्वा
प्रयन्त्येतद्ध स्माहोद्दालक आरुणि कथन्ते यजेरन् कथ वा
याजयेयुर्यं यज्ञस्य छन्देन न नन्दन्ति नन्दन्ति यत् समृद्धे-
नेत्यह वा य काले यजे याह काले याजयेय योऽह यज्ञस्य
छन्देन नन्दामि नन्दामि यथासमृद्धेनेत्यपि ह स्मादेव का-
माद् यज्ञस्य व्यर्द्धयति भूयसे रूपाय कृपा ऽऽसरामि भिष
क्षत्वेत्येतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह यावद्वा ऋचा होता क-
रोति होतर्येव तावद्यज्ञो यावद्यजुषाऽध्वर्युरध्वर्य्येव ता
वद् यावत्साम्नोद्गातोद्गातर्य्येव तावद् ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो
यत्नोपरतास्तस्मात्तस्मिन्नन्तर्द्धौ ब्रह्मा वाचयमो बुभूषेत् स
यदि प्रमत्तो व्याहरेदेता वा व्याहृतीर्मनसानुद्रवेद्भ-
र्भुव स्वरिति वैष्णवीं वर्च्चमिद विष्णुर्विचक्रम इति
रामो ह मितस्य मर्कटोंऽशूनादाय प्रच माप्रुवे स हा-
रुणि राइतिमुद्यत्योवाच पुनर्वैनान्निवपास्यतो वावमृतो
यपसत्रस इति स होवाच किं होष्यसीति प्रायश्चित्त
मिति किं प्रायश्चित्तमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति किं सर्व
प्रायश्चित्तमिति महाव्याहृती रेव मघयन्निति सहोवाचा-
मारुणी यदाहुति मनूचिषे काय नु विद्वाश्वकाथमर्कटों
शूनादत्तेति स होवाच यज्ञावगत यज्ञानवगतं सर्वस्मे
पैव प्रायश्चित्तिरिति तस्मा देतामेव जुहुयादपि वा ज्ञात
यदनाज्ञात यज्ञस्य क्रियते मिथ्यर्न तदस्य कल्पयतां

हि वैश्व यथा यथं स्वाहेत्यपि वा प्राजापत्यां प्राजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहेति तदा आत्मानं यजमानस्य स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यद्दै किं च यज्ञे मृण्मयं भिद्येत तदभिमृश्येद्भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगाद्भूयास्म पुत्रै पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति तदा आत्मानस्य यजमानस्य स्वेन रसेन समर्द्धयति ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके षष्ठखण्ड ।

ग्लायतीव वा एतत् सोमं राजानं प्रेवमीयते यदेन मभिषुण्वन्ति तस्यैतामनुसारणीं कुर्वन्ति यत्सौम्यं चरु-न्तस्मात् पुरुषाय पुरुषायानुस्तरणी क्रियते साध्याना वै देवानां सत्रमासीनानां शर्करा अक्षसु जज्ञिरे ते हेन्द्र मुपनिषेदु कथं नु तेषां शर्करा अक्षसु जायेरन यां स्त्व विद्या इति तेभ्य एतत्सौम्यं चरीश्रायमाज्य प्राय च्छत्तदवैक्षन्त ते प्रापश्यन् प्रपश्यत्यनन्धो भवति य एव विद्वांत्सौम्य चरुमवेक्षते योऽलमन्नाद्याय सन्नथान्नाद्याद् दक्षिणार्द्धं सदसो गत्वैतं सौम्यातिषेष प्राश्नीयाज्जन वा एतस्मादस्माद्व क्रामति योऽलमन्नाद्याय सन्नथान्नत्ति जनो अस्मात् पितरो जन्यै नैवान्ये नाशमत्यन्नादो भवति ॥७॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके सप्तमखण्ड ।

इति प्रथमः प्रपाठकः ।

ओम् । प्रजापति रकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स

एताᳬ रेतस्यामृचᳬ साम्ना प्रच्छन्नामगायद् यद्दचमसाम्नी मगास्य दस्थ्यमाᳬ समजनिष्यत यत्सामामृचं माᳬस मनस्विकामजनिष्यतच्चᳬसाम्ना प्रच्छन्नां गायति तस्मात् पुरुषः प्रच्छन्नो माᳬसेन त्वचा लोम्ना जायते विकहूलाति त्रय इमे लोका एषां लोकानामवरुध्यै विभ्यष रेतः सिच्यते न हिं कुर्याद् वज्रो वै हिङ्कारो बलमिव रेतो यद्धिङ्कुर्याद् वज्रेण हिङ्कारेण रेतः सिक्तं विच्छिन्द्यात्रैतस्या छन्दसा प्राजापत्या देवतया सर्वमितया ध्यायन् गायेत् सर्वᳬह्येदᳬरेतो द्वितीया गायति तस्या द्वे अक्षरे सम्यतो व्यतिषजति मध्यमस्य च पदस्योत्तममुत्तमस्य च प्रथमं व्यतिषक्तौ प्राणापानौ प्रजा दधतो गायत्रीच्छन्दसाऽऽग्नेय्यो देवतया पृथिवीमितया ध्यायन् गायेत् तृतीयां गायति तां बलवदिवोग्रमेव गायति तस्या द्वे उत्तरार्द्धेऽक्षरे द्योतयति चक्षुरेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्तं चक्षुस्त्रिष्टुप्छन्दसैन्द्री देवतयान्तरिक्षमितया ध्यायन् गायेच्चतुर्थीं गायति तस्याश्चत्वारि चत्वार्यक्षराणि निक्रीडयन्निव गायत्या द्वादशभ्योऽक्षरेभ्यो द्वादशाक्षरपदा जगती पशवो वै जगती पशुष्वेव प्रति तिष्ठति तस्याश्चत्वार्युत्तमार्द्धेऽक्षराणि द्योतयति श्रोत्रमेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्तᳬश्रोत्रᳬश्रोत्रे द्वे प्रति श्रवणे द्वे तस्मात् पुरुषः सर्वा दिश शृणोत्यपि पराङ्सन् प्रत्यन्यᳬशृणोति जगतीच्छन्दसा सौरीदेवतया दिवमितया ध्यायन् गायेत् पञ्चमीं गायति तान्निनर्दन्निव गायत्याच्छ बहुतमात् पुरुषादश्मत्यनार्द्धो भवति य एवं वेद निरुक्तां चानिरुक्तांश्च गायति निरुक्तेन वै वाचो भुङ्क्ते निरुक्ता-

मन्या उपजीवन्ति भुङ्क्ते वाचमुपैनां जीवति य एवं वेदानुष्टुप्छन्दसा प्राजापत्या देवतया सर्वमेतया ध्यायन् गायेत् सर्वᳩहोद प्रजापत्यᳩपष्ठो गायति तस्या द्वे द्वे अक्षरे उदासं गायत्या षड्भ्योऽक्षरेभ्यः षड्तव ऋतु ष्वेव प्रति तिष्ठति पङ्क्ति छन्दसा सौमीदेवतया दिश एतया ध्यायन् गाये द्विहैव च वा एष इहैव च मनसा गच्छति यो गायते प्रातःसवने त्रिष्टुभङ्गायति जगतीं गायत्यनुष्टुभङ्गायति पङ्क्तिं गायत्यास्ते गायत्रं हि गायति प्राणमेव तदभ्येति प्राणो हि गायत्रं पन्यानमेव तदभ्येति पन्था हि गायत्रᳩरथन्तरवर्णामुत्तमां गायति यं वै रथन्तरमस्यामेव प्रति तिष्ठति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठके प्रथमखण्डः।

ता वा एता देवलोकाय युज्यन्ते यत्पराच्यः प्रतीच्यो मनुष्यलोकायैष वाव जात एषो वत्स जरायुरेव आर्लिंजीनो यस्य धुरो गीयन्ते यथैवं विद्वान्स्रो गायति जातमेवैनमन्वाधाय परि हृणत्युभावन्नमत्त उद्गाता च यजमानश्च या प्रथमा तामन्नाद्यं ध्यायन् गायेद्रेतस एव तत्सिक्तायात्राद्य प्रतिदधाति न हि कुर्याद्विदुर्याद् वर्मेण हिङ्कारेण रेतः सिक्तं विच्छिन्द्या द्रेतस्याकन्दी युज्यते मनो धीयते या द्वितीया ता गायत्रीभागाङ्गायेᳩ स्तस्या द्वे अक्षरे सगयन्ती व्यतिपजति मध्यमस्य च पट्स्योत्तमस्योत्तमस्य च प्रथमं व्यतिपक्तौ प्राणापानौ प्रजा दधतौ गायत्रोच्छन्दो युज्यते प्राणापानौ धीयेते या तृतीया तां त्रिष्टुभभागां गायेᳩस्तस्या द्वे उत्तमार्द्धेऽक्षरे

द्योतयति चक्षुरेव तद्युनक्ति तस्माद् विरूपश्चक्षुः कृष्ण-
मन्यच्छुक्लमन्यत् त्रिष्टुप्छन्दो युज्यते चक्षुषी धीयेते या
चतुर्थी तां जगतीमागाङ्गायएँस्तस्याश्चत्वार्युत्तमाक्षराणि
द्योतयति श्रोत्रमेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्तएँ श्रोत्रएँ श्रोत्रे
द्वे प्रतिश्रवणे द्वे तस्मादपि पराङ्सन् प्रत्यङ् शृणोति
जगतीच्छन्दो युज्यते श्रोत्रे धीयेते या पञ्चमी तामनुष्टु-
भमागां गायएँश्चतुर्दा व्याहृत्य गायेच्चतुर्दा वा इदं पुरुषो
वीर्याय विकृतो जायते वीर्यायैवैनत्सदाहृत्य गायत्युच्चाव-
चामिव गायेदुच्चावचेव हि वाक् सङ्ख्यात्येव गायेत् स-
ङ्ख्यात्येव हि वाच पुरुषो वदत्यनुष्टुप्छन्दो युज्यते वाग्
धीयते या षष्ठी तां पङ्क्तिमागाङ्गायएँस्तस्या द्वे द्वे
अक्षरे उदासङ्गायत्यापङ्भ्योऽक्षरेभ्यः षड्ऋतव ऋतुष्वेव
प्रति तिष्ठति पङ्क्तिच्छन्दो युज्यते समानोदानौ धीयेते
सदिति प्रथमाया धुरो निधनएँरेतसो ह्यधि सञ्जायते
समिति द्वितीयाया रेतसो ह्यधि सम्भव स्वरिति तृती-
याया प्रस्वर्गं लोकं जानातीडेति चतुर्थ्याः पशवो वा इडा
पशुष्वेव प्रति तिष्ठति वागिति पञ्चम्याः सर्वा अस्मिन्
पुरुषा वाचो वदन्ति य एवं वेद या प्रथमा तां गाय
च्छ्रियमिव गायेदायत इव ह्ययं प्राङ्प्राणो या द्वितीया
तां घोषिणीमिव गायेद् घोषीव ह्ययमपानो या तृतीया
तामुदच्छ्रमिव गायेदुद्युत इव ह्ययं प्राणो या चतुर्थी
तान्विक्रीडयन्निव गायेद्विक्रीडित इव ह्ययं व्यानो या पञ्चमी
तान्विरक्तानि पदानीव गायेद्विरक्तानि पदा इव ह्ययएँ
समानो या षष्ठी तामुदात्तमिव गायेदुदात्त इव ह्यय

मुदानो यच्छृत्वा८ रथन्तरवर्णमुत्तमाङ्गाद्धि दिव वै रथन्तर मस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

इति षड्‌विंशब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

देवाश्च वा असुराश्चेषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवाः प्रजापति-मुपधावएस्तेभ्य एतान्धुर प्राणान् प्रायच्छन्मनः प्रथममथ प्राणमथ चक्षुरथ श्रोत्रमथ वाच ताभ्यः पञ्चभ्यो धूर्भ्यः पुरुषञ्च पशूएश्च निरमिमीत तेन पुरुषेणासुरानधूर्वन् यद्धूर्वएस्तद्धुरां धूस्त्व धूर्वति पाप्मान भ्रातृव्यं य एव वेद यो वै धुरां धूस्त्वं वेद धुरा धुरा भ्रातृव्याद्वसीयान् भवत्येतद्वै धुरां धूस्त्व यं नाना वीर्या नाना रूपा नाना छन्दस्या नाना देवत्याः समानएहिंकार मभि सम्पद्यन्त एतद्वै धुरा धूस्त्वं धुर्वति पाप्मानं भ्रातृव्यं य एवं वेद यो वै धूर्षु महाव्रत वेद सर्वा अस्मिन् पुण्या वाचो वदन्ति शिरो गायत्र्यरस्त्रिष्टुब्मध्यं जगती पादा अनुष्टुप्सर्वा अस्मिन् पुण्या वाचो वदन्ति य एव वेद यो वा एव धुरो विद्वानयासां व्रत परलोकमियतोऽस्य पूर्वेद्युः पुण्या कीर्त्ति रागच्छति सुरभिरेव गन्धो गायत्र्या व्रतं दर्शनीय त्रिष्टुभः श्रवणीय जगत्या यदेव वाचा पुण्यं वदति तदनुष्टुभ स्तद् सर्वासां व्रत तद् विद्वाए स माद्य इति नो यादी रिति तदनाहत्य यस्य वै धुरो विगीतास्तस्य सङ्गीता यस्य वा एता अविष्यमाने विगीयान्तरात्र्येषु सङ्गायन्ति तस्य वै धुरो विगीता स्तस्य सङ्गीता यः कामयेतैकधा यजमानं यश ऋच्छेद्यथादिष्टं प्रजाः स्युरिति होतुराज्ये गायेद्देकधा यजमान यश ऋच्छेद यथादिष्टं

ह्वयस्वेत्युच्चैः प्राणो मे होतासदसि स नोपह्वयतां होता सदसि उपमाह्वयध्वमित्युच्चैः प्राणो मे चमसा-ऽध्वर्युः स मोपमाह्वयतां चमसाध्वर्यव उपमाह्वयध्वमित्युच्चैः स्ताया एता देवता ऋत्विजा मेव वाग्भि रुपह्वयन्ते स उपहूतो भवति प्राणो यजमानोऽग्नो यत्रैतासां देवतानां लोकं स्तदुपहूतो भवति ॥ ५ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीय-प्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

स माध्यन्दिने सवने सवनमुखीयेष्वाहुतिपूर्वमि-च्छति वाङ्मे होता स मोपह्वयतां होत रुपमाह्वयस्वे-त्युच्चैश्चक्षुर्मेऽध्वर्युः स मोपह्वयता मध्वर्य उपह्वयस्वेत्युच्चैः श्रोत्रं म उद्गाता स मोपह्वयतामुद्गातरुपमाह्वयस्वेत्युच्चैर्यो-ऽयमन्तश्चक्षुषाकाशः स मे सदस्यः स मोपह्वयतां सदस्यो-पमाह्वयस्वेत्युच्चैर्या इमा अन्तश्चक्षुषापस्ता मे होत्रास-दसि स्ति मोपह्वयतां होत्रासदसि उपमाह्वयध्व मि-त्युच्चैः अङ्गानि मे चमसाऽध्वर्यवस्ते मोपह्वयन्तां चमसा-ध्वर्यव उपमाह्वयध्व मित्युच्चैः स्ता वा एता देवता ऋ-त्विजा मेव वाग्भि रुपह्वयन्ते स उपहूतो भवत्यपानो यजमानोऽग्नो यत्रैतासां देवतानां लोकं स्तदुपहूतो भवति ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स तृतीयसवने सवनमुखीयेष्वाहुतिपूर्वम् इच्छति प्राणो मे होता स मोपह्वयतां होत रुपमाह्वय स्वेत्युच्चैः अपानो मेऽध्वर्युः स मोपह्वयता मध्वर्य उपमाह्वयस्वेत्युच्चैः व्यानो मे ब्रह्मा स मोपह्वयतां ब्रह्मन्नुपमाह्वयस्वेत्युच्चैः

समानो म उद्गाता स मोपह्वयता मुद्गात रुपमाह्वयस्वेत्युश्चै र्योयमन्तः पुरुष आकाशः स मे सदस्य. स मोपह्वयताᳪ सदस्योपमाह्वयस्वेत्युच्चैर्या इमा अन्तः पुरुष आप स्ते मे होत्राशᳪसिनस्ते मोपह्वयन्ताᳪहोत्राशᳪसिन उपमाह्वयध्व मित्युच्चैर्लोमानि मे चमसाध्वर्यवस्ते मोपह्वयन्तां चमसाध्व र्यव उपमाह्वयध्वमित्युच्चैस्ता वा एता देवता ऋत्विजा मेव वाग्भि रुपह्वयन्ते स उपहूतो भक्षयत्युदानो यजमानो-ऽथो यत्रै तासां देवताना लोकस्तदुपहूतो भवति सर्वेषां वषट्कर्त्ता चमसं भक्षये द्देवानां वा एतद्यज्ञस्य मुखं यदु-द्गातृचमसं तस्मा दुद्गातृचमस नान्यो भक्षयेदेव विदुषो ह वै यज्ञो न व्यथत एव विदुषो ह वै यजमानस्य स्वर्ग्यं पुत्र पशव्य मिष्ट भवत्येव विद्वान् ह वै यजमानो द्विषन्तं भ्रातृव्य मभिभवत्यथवा भर्ता यो यज्ञे हीनं कुर्यात् ॥ ७ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

यद्धोता जहाति वाग्व तद्यजमान जहाति स यत्तत् करोति स्वां वाच यजमाने दधाति स विष्वङ् वाचा-मुष्मिल्लोके सम्भवति यदध्वर्युर्जहाति चक्षुर्ह तद्यजमानं जहाति स यत्तत् करोति स्वञ्चक्षुर्यजमाने दधाति स विष्वङ चक्षुषामुष्मि ल्लोके सम्भवति यद्ब्रह्मा जहाति मनो ह तद्यज-मानं जहाति स यत्तत् करोति स्वं मनो यजमाने दधाति स विष्वङ्मनसामुष्मिंल्लोके सम्भवति यदुद्गाता जहाति श्रोत्रᳪह तद्यजमान जहाति स यत्तत् करोति स्वᳪश्रोत्रं यजमाने दधाति स विष्वङ् श्रोत्रेणामुष्मिंल्लोके सम्भवति

यत्तदस्यो जङ्घाल्यास्मा ह तद्यजमानं जहाति स यत्तत् करोति स्वमात्मानं यजमाने दधाति स विष्वङ्ङात्मना-मुष्मिंल्लोके सम्भवति यदीशाय(?)सिनो अङ्गान्यङ्गानि ह तद्य-जमानं जहति ते यत्तत् कुर्वन्ति स्वान्यङ्गानि यजमाने दधति ते विष्वञ्चोऽङ्गैरमुष्मिंल्लोके सम्भवन्ति यच्चमसा ध-र्यवो जहति लोमानि ह तद्यजमानं जहति ते ते यत्तत्-कुर्वन्ति स्वानि लोमानि यजमाने दधाति ते विष्वञ्चो लो-मभिरमुष्मिंल्लोके सम्भवन्ति तस्मादेवं विदुषि होतैव न कुर्य्यादपसा भत ऋत्विजामेव विद्वान यजमानो ह्यायुर्मनु-कीर्त्तिर्होतारं योगक्षेमो ब्रह्माणमात्मा च प्रजा चोद्गाता-रम् ।८॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठके अष्टमखण्डः ।

स यदि पशुता व्याधीयेताऽध्वर्युं मे इदम करिति वि-द्यादथ यद्येन पापिका कीर्त्तिरनुदियाद्धोता म इदं म-करिति विद्यादथ यद्यस्य योगक्षेमो व्यथेत ब्रह्मा म इदं मकरिति विद्या दथ यद्यात्मना वा प्रजया वा व्याधीये-तोद्गाता म इदं मकरिति विद्यात् प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मा वाग्देवत्या इतर ऋत्विज स यदि मन्येत ब्रह्मा म इदं मकरिति हरितए हिरण्यं दर्भेनाद्धा प्रबध्य गुच्छ वधाय चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहुयात्मम. प्राणाय वाच-स्पतये स्वाहेति यदु वा इतरे नमो वाचे प्राणपतये स्वा-हेति यद्येतरो यदि वेतरे सर्वेष्वेवानुपर्य्यायं जुहुयाद्यमः प्राणाय वाचस्पतये स्वाहा नमो वाचे प्राणपतये स्वाहेत्यथ तद्धिरण्यं ब्रह्मणे दद्या दथ यदाह यशो वाय यशस्य प्राय-

श्चित्तिरिति पुनर्यज्ञ एव स एति उ ह स्वेवाहुतो यज्ञवि-
भ्रष्टस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥ ९ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीय-प्रपाठके नवमखण्डः ।

ते वा ऋत्विजः स यजमानो देवा वा अन्ये ऋत्विजो
मानुषा अन्ये य देवा याजयन्ति देवलोकमेव स तै रवरु-
न्धेन मनुष्यलोक मथ य मानुषा याजयन्ति मनुष्यलोकमेव
स तै रवरुन्धेन देवलोक मथ य उभये याजयन्ति देवलोक-
ञ्चैव स तै रवरुन्धेन मनुष्यलोक ञ्च स एता देवानृत्विजो
वृणीताग्निर्मे होतादित्यो मेऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो
म उद्गाताऽऽकाशो मे सदस्य आपो मे होत्राशꣳसिनो
रश्मयो मे चमसाध्वर्यव स एतान् देवानृत्विजो वृत्वाथै
तान्मानुषान् वृणीत य एनमभि राधयेयु रव ऋत्विय देव
यजन याचित् स चेतस्मै दद्याद्देवयजनवान् भूया इत्येन
ब्रूयाद्य चेतस्मै दद्याद् यदह देवयजन वेद तस्मिꣳ
स्त्वा ह्यानीत्येन ब्रूया दग्निर्वाव तद्देवयजन भूमिर्वाव
तद्देवयजन मापो वाव तद्देवयजनꣳ श्रद्धा वाव तद्दे व
यजन मेतद्ध वा एन देवयजनमप्रतिषद्वद्धो ह्यतिमेवा
पोरुषेयो नेत्यथ तत एतर्त्विजो देवयजन याचे दग्निर्मे
होता स मे देवयजन ददातु होतर्देव यजन मे देहीत्यथै
रादित्यो मेऽध्वर्युः स मे देवयजन ददात्वध्वर्यो देवयजन मे
देहीत्युच्चैश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे देवयजन ददातु ब्रह्मन् देव-
यजन मे देहीत्युच्चैः पर्जन्यो म उद्गाता स मे देवयजन
ददातूद्गातर्देवयजन मे देहीत्युच्चै राकाशो म सदस्य स
मे देवयजनं ददातु सदस्य देवयजनं मे देहीत्युच्चै रापो मे

शौलागएसिन स्तो मे देवयजन ददातु शौलागएसिनो देवयजन मे दत्तेत्युचे रम्मयो मे चमसाध्वर्यव स्तो मे देवयजन ददतु चमसाध्वर्यवो देवयजन मे दत्तेत्युचे स्ता वा एता देवता ऋत्विजामेव याभिर्देवयजन ददाति स दत्ते यजते यदुन्नत भूम्या अनूपर यत्न बहुला ओषधयया लोलमारिणो यत्नाप स्युस्तस्य न पुरस्ताद्देवयजनमात मति शिष्याद् यावाञ्छम्या प्रासोदरपुरषा हाम्यात्मा पौयाएसो भवन्ति यस्येव मति रेचयन्ति काम दक्षिणत आगामुकाईनं दक्षिणा भवन्ति काम पश्चादवरपुरषा हाम्माञ्छ्रेयाएसो भवन्ति काममुत्तरत उत्तराहैन देव यज्योपनामुकाभवत्युत्तरोत्तरिणो हास्य श्रोभवति यस्य पुरस्तात त्रोणि ज्योतीएषि दृश्येरन्नग्निराप आदित्य स्तद्दे-वयजन तच्चिशुक्रिय पुरस्ताच्चित देवयजन पश्चाच्चित श्म शानकरण प्रागुदक्प्रवण न्देवयजन पराङ्दक्षिणाप्रवण श्म शानकरण यथा वै दक्षिण पाणिरेव देवयजन यथा सव्य स्तथा श्मशानकरण यथा श्मशानकरणन्तथाभिचरणोयाना देवयजन मप्यु हैक आहुर्यस्मिन्नेव वक्ष्एय दे शे श्रद्‌-धानो यजत अद्धोत्येवेति ॥ १० ॥

इति षड विंशब्राह्मण द्वितीय प्रपाठके दशमखण्ड ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

यथाग्न्यग्ने रसो भवति तेनात एव प्राचीन प्रवरन्त्वथै-तया तयाम परिगिपत श्रद्धोयत्नमाद न तस्मै यदूयेया-

पाप्मेषु नो तस्मै यदग्नावनु प्रहरेयुस्तेनाप एवाभ्यवयन्त्यापो
वै सर्वस्य शान्तिः प्रतिष्ठा पाप्मानꣳ हैव हन्ति यो यजते
तमिमं पाप्मानꣳ हत मपोहराणीति तेनान्तरेण प्रतिपद्यन्ते
चात्वालञ्चोत्करञ्चैतद्वै देवानां तीर्थं तदेतदृषि राहाप्नान
स्तीर्थं क इह प्रवोचद्येन देवाः पथा प्रपिबन्ते सुतस्येत्यं तद्वै
देवानां तीर्थमतीर्थꣳ ह्येव यज्ञस्यान्योन्यत् तस्मादेतेनैव प्रसृते
प्रपद्येतैतेन निष्क्रामेत्तान् प्रच्युतान् देवयजनादमात्मान्
य एतस्मिन्नवकाशे रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्त एतदग्निरक्षोहा
सामापश्यत्तान्येतेनापाहत तान्यमुष्मिँ पहतानि सन्तीति
देवा अकुर्वन्नित्येवैतद्रक्षाꣳस्यप सेधति तस्मादु हायोहाय
इति स्तोभातस्तोभत्यहायो स्वहायो न्वित्येवैतद्रक्षाꣳस्यप
सेधत्यग्निरुपति प्रतिदहतो वाहरघाꣳस्येव तत्प्रतिदहति
आदाय आदायस्तोभा अनुपर्त्तन्ते रक्षसामपहत्यै त्रिवृꣳ
समत्रिण दृढ यिग्वꣳ समत्रिण दृढयत्रिणो वै रक्षाꣳसि
पाप्मानोऽत्रिणोऽत्रिण एवैतद्रक्षाꣳसि पाप्मानमपसेधति
तस्य त्रिनिधनमायुर्यं वै सुहुत घ्नन्ति न स पुनरुद्धन्ते
यथाह पुन पुनरादायꣳ सुहुतꣳ हन्यादाहृगीततद्वा आति
च्छन्द सु भवति वारणमिव वा एतच्छन्दो यदतिच्छन्दा
वारणानीव रक्षाꣳस्यरण्यायतनानि ह्रदयया स्व अरण्य
मभयेनाति क्रामेत् ताहृगीततद्वै सप्तपदासु भवति सप्त वै
छन्दाꣳसि चतुरुत्तराणि तद्यथा सर्वै छन्दोभिरभयेनाति
क्रामेत्ताहृगीतस्य त्रिवेचन एकविꣳशति पदानि त्रि
आसाद्य तच्चतुर्विꣳशति चतुर्विꣳशतिरक्षराणा अक्षर
शाम तस्य वा एतद् अक्षरस्य साम्नो ऽक्षराणि

हिङ्कारोऽर्द्धमासाः प्रस्तावो मासा आदि पर्त्तव उद्गीथः पौर्णमास्यः प्रतिहारोऽष्टका उपद्रवो मावास्या निधनं तस्य वा एतत् संवत्सरस्य साम्नो वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनं तस्मादेमन्तं प्रजा निधनकृता इवासते निधनरूपमिवैतर्हि तदाहुः कान्दिश संवभृथ मभ्यवेयुरिति प्राञ्चो भ्यवेयुर्देवानां वा एषा दिग्घत् प्राची वा देवानां दिक्तान्नीनुयन्नः सन्तिष्ठाता इति दक्षिणाभ्यवेयुः पाप्मानएंहैव हन्ति यो यजते तमिमं पाप्मानएंहतं दक्षिणाहराणीति पितृणां वा एषा दिग्यद्दक्षिणा या पितृणां दिक् तान्नीनुयन्नः सन्तिष्ठाता इति प्रत्यञ्चो भ्यवेयुर्मनुष्याणां वा एषा दिग्यत् प्रतीची या मनुष्याणां दिक्तान्नीनुयन्नः सन्तिष्ठाता इत्युदञ्चो भ्यवेयुर्नक्षत्राणां वा एषा दिग्यदुदीची या नक्षत्राणां दिक्तान्नीनुयन्नः सन्तिष्ठाता इत्यतो वावयतमथैव कतमया चापः स्यस्तटभ्यवेयुर्यद्दे विद्वान् कर्म करोत्यस्मादिदमिति वसीयानेव तेन भवति तदाहुः स्रवन्तीष्वभ्यवेयू३ स्थावरासू३ इति स्रवन्तीष्वभ्यवेयु, पाप्मानएं हैव हन्ति यो यजते तमिमं पाप्मानएंह तमापः प्रवहतामिति स्थावरायाः ग्रीषल्यास्नास्वभ्यवेयुरितो मा यज्ञो विक्षुभः प्रत्युपतिष्ठाता इत्यतो वावयतरथैकत रया चाप स्यु स्तदभ्यवेयुर्यद्दे विद्वान् कर्म करोत्यस्मादिदमिति वसीयानेव तेन भवति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीय-प्रपाठके प्रथमखण्डः।

एकस्यै हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स मध्यमया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयैकस्यै हिङ्करोति

स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः पञ्चभ्यो हि ङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभिः त्रिवृन्निवृत्तो विष्टुतिरभिचरेत् स्तुवीतानोक प्रथमेपर्दैनुजर्या यत्तिस्त्र सन्दधाति व्येव पशुभिः सृजते स्तृणुते भ्रातृव्यं वसीयाऽ आत्मना भवति य एतया स्तुते ॥ २ ॥

इति षडविंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिरभिचरत्स्तुवीत वज्रो वै त्रिवृद् वज्रस्त्रिणवो य त्त्रिवृत्त्रिणवाभ्यां पञ्चदश विदधाति वज्रमेव तत्सम्यक् सन्दधाति एवमेव वै वज्र साधुर्यदारभणतोऽणीयान प्रह रणत स्थवीयाऽस्तेन पाप्मानं भ्रातृव्यऽस्तृणुते वसीयाऽ आत्मना भवति य एतया स्तुते ॥ ३ ॥

इति षडविंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

एतयैवाभिचरत्स्तुवीत वज्रो वै त्रिवृद् वज्रः पञ्चदशो वज्रस्त्रिणवो यत्त्रिवृत्पञ्चदश त्रिणवै सप्तदश विदधाति वज्रमेव तत्सम्यक् सन्दधात्येव मिव वै वज्र साधुर्यदारभणतो णीयान प्रहरणत स्थवीयाऽस्तेन पाप्मानं भ्रातृव्यऽ स्तृणुते वसीयाऽ आत्मना भवति य एतया स्तुते ॥ ४ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिरभिचरत्स्तुवीत वज्रो वै त्रिवृद्वज्रस्त्रिणवो यत्त्रिवृत्त्रिणवाभ्यामेकविंशं विदधाति

वज्रमेव तत्समस्यक् सन्दधात्येवमेव वै वज्र, साधुर्यदारम्भ-
णतो णोयान् प्रहरणत: स्थवीयाꣳस्तेन पाप्मान भ्रातृव्यꣳ
स्तिणुते वसीयाꣳ आत्मना भवति य एतया स्तुते ॥ ५ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके पञ्चमखण्ड: ।

नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि: स तिसृभि. स तिसृ-
भिर्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि: स तिसृभि स तिसृभि-
र्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि, स तिसृभिरभि-
परतमुचीत वज्रो वै विष्णवो वज्र मेव तत्पराद्य प्रवर्त्तयति
स्तुत्यै तेन पाप्मान भ्रातृव्यꣳस्तिणुते वसीयाꣳआत्मना
भवति य एतया स्तुते ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीय-प्रपाठके षष्ठखण्ड: ।

स्वरान्त, प्रथम स्विरात्रो गायत्री प्राणो वै गायत्री
प्रजापति: स्वर: प्रजापति मेवाप्नोति निधनान्तो द्वितीय
त्रिष्टुब्वीर्यं वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ: पुरुष: पुरुष मेवाप्नोतीडान्त
स्तृतीयो जगती पशवो वा इडा पशवो जगती जागता:
पशव, पशूने वाप्नोति प्रहतच्छन्दा: प्रथम स्विरात्र स्तेन सो
यातयामार्योत्तरस्य छन्दाꣳसि व्यूहन्ति जगत्य: प्रतिपदो
भवन्ति जगतीनां लोके त्रिष्टुभ स्त्रिष्टुभां गायत्र्यस्तेन सो
यातयामार्योत्तमस्य छन्दाꣳसि व्येवो हन्ति त्रिष्टुभ: प्रति-
पदो भवन्ति त्रिष्टुभां लोके जगत्यो जगतीनां गायत्र्य स्तेनो
एव सो यातयामाभि या एता अन्योन्यस्यै लोक मभ्य-
ध्यायन् काम मेवेना गमयत्याप्नोति तं काम यस्मै कामा-
यैव आह्रयते तस्माद् गुर्गो न सहग्रहन स्यास्यादिपरि-
चोतौ वहीयाꣳसौ भवत साम्ना दुभयतो दन्त, छन्दन्तै

तैवति स्तुत्वे वषट्कारणिधन भवत्येष वै वज्रस्तमो-जिष्ठो यत्साम वज्रम वहवो वषट्कुर्वन्ति तमेवास्मै वज्रं प्रहरति स्तुत्वा उभे हृहद्रथन्तरे भवत उभाभ्या-मेवास्मै हृहद्रथन्तराभ्यां वज्रं प्रहरति स्तुत्वै परार्धेषु रथन्तरं भवति परार्ध मेवास्मै वज्रं प्रहरति स्तुत्वे तस्य रथन्तर पृष्ठ हृहद्ब्रह्म सामैव वै साम वज्रमेवास्मै वज्रं प्रहरति स्तुत्वै य कामयेत जीवेदिति तस्य हृहत्पृष्ठं कुर्याद्रथन्तर ब्रह्म साम चत्रं वै हृहत्पशवो रथन्तरं चत्रेणै-वास्य पशून् इन्त्यपशुर्भवति जीवति य कामयेत परास्परा वतमियान्न प्रतितिष्ठेदिति पवमाने रथन्तरं कुर्याद्हृहत्-पृष्ठं प्रव मध्य साम हृहद्रथन्तराभ्यां मेवैन मेभ्यो लोकेभ्य उदृत्य प्रवेन प्रप्लावयति परास्परायतमेति न प्रतितिष्ठति यार्धाहरे पवमानमुखे भवत. सर्पौपगवे नानदं क्रूराणि सामानि सम्भरन्ति स्तुत्वै तैल्वको वा बाधको वा यूपस्स्याय प्रवनभ्ये अधिपवणे अग्नये रुद्रवते लोहितः पशुः साद्यन्त्युपाएकन्त्ययोमो शरमयं बर्हिः शौल्वै वैभीदक इध्मो विभिल्वे लोहितोष्णीषा लोहित वाससो निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति स्तृत्वै नव नव दधिया भवन्ति नवय-न्त्येवैन तत् ॥ ८ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके अष्टमखण्डः ।

त्रिवृदग्निष्टोमस्तस्येषु विष्टुति कृत्वाभिचरन्यजेतेषु वधो वै पुरायुषो हन्ति यदिषु विष्टुति करोति पुरैवैन मायुषः प्रहयति त्रिवृदि स्तोमानां क्षेपिष्ठो यत्त्रिवृद्भवत्याशी यज्ञियता इति वषट्कारणिधन भवति सप्त ह भवत्या

सप्तमात् पुरुषा इमायतनो भवति य एतेनाभिचरन्ति समानमितरच्छ्येनेन ॥ ८ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके नवमखण्डः ।

अथैष सन्दंशेनाभिचरन्यजेत यद्वै दुरादानं सन्दंशेन तदादत्ते यद् द्वौ द्वौ स्तोमौ स इव यथाह दुरादानं सन्दंशेनात्त ह्याया इष्टोत्तैव मैवेन मेतेनादत्ते त्रिवृतं स्तोमं सम्पद्यते बृहती छन्दोन वज्रो वै त्रिवृत्पशवो बृहती वज्रेणै-वास्य पशून् हन्त्यपशुर्भवति वैरूपं भवति अप्रमेवैन कराति परिष्टुब्धेव भवति पर्येवेन हरति प्रार्पाहरे पवमान-मुखे भवत. क्रोशो तौपगवे नानदं साम क्रूराणि सामानि सम्भरन्ति स्तुत्यै नि सदंशस्तेन क्रूरः समानमितर-च्छ्येनेन ॥ १० ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके दशमखण्ड ।

अथैष वज्रेणाभिचरन् यजेत वज्रेणैवास्मै वज्रं प्रहरति स्तुत्यै सर्वः पञ्चदशो भवति वज्रो वै पञ्चदशस्तमेवास्मै वज्रं प्रहरति स्तुत्या उक्थ्य, षोडशिमान् भवति पशवो वा उक्-थानि वज्र षोडशी वज्रेणैवास्मै वज्रं प्रहरति स्तुत्यै तस्य महानाम्नी, षोडशि साम भवति वज्रो वै महानाम्नी वज्र. षोडशी वज्रेणैवास्मै वज्र प्रहरति स्तुत्यै समानमितरत् पूर्वेण ॥ ११ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके एकादशखण्डः ।

अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीय मद्दरभिजिच्च स्वरसामानो दिवाकीर्त्य महन्नत्र स्वरसामानो विश्वजिन्महाव्रत-मतिरात्रय विश्वेदेवाः सत्रमासत सोमेन राज्ञा गृह-

प्रतिमा तेऽब्रुवंत्सोम एव नो राजा सर्वत्र विभवेदिति तस्मात्सोमो राजा सर्वाणि नक्षत्राण्युपैति सोमो हि रेतोधा नवाहᳪ संवत्सरस्य गर्भमुपयन्ति नवाहो वै संवत्सरस्य प्रतिमा नव प्राणाः प्राणानेवावरुन्धते प्रजावन्तो ओषा ज्योति रस्युपते य एता उपयन्ति ॥ १२ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके द्वादशखण्डः ।

इति तृतीयः प्रपाठकः ।

ओम् । प्रजापतिस्तपोऽतप्यत तस्य ह वै तप्यमानस्य मनः प्राजायत देवांत्सृजेयमिति तद्दमे देवा असृजन्त दिवा देवानसृजत नक्तमसुरान् यद्दिवा देवानसृजत तद्देवानां देवत्वं यदसूर्यं तदसुराणामसुरत्वं यत्प्रीतत्वं तत्पितॄणां देवा वै स्वर्गकामास्तपोऽतप्यन्त तेषां तप्यमानानाᳪ रसोजायत पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति ते अभ्यतपᳪस्तेषां तप्यमानानाᳪ रसोजायत ऋग्वेदः पृथिव्या यजुर्वेदोऽन्तरिक्षात् सामवेदोऽमुष्मात्ते अभ्यतपᳪस्तेषां तप्यमानानाᳪ रसोजायत ऋग्वेदाद्गार्हपत्यो यजुर्वेदाद्दक्षिणाग्निः सामवेदादाहवनीय स्ते अभ्यतपᳪस्तेषां तप्यमानाना पुरुषो जायत सहस्रशीर्षाः सहस्राक्षः सहस्रपात्ते देवाः प्रजापति मुप मुवन् वेदशरीरैर्वा इदमस्तशरीरं न ह वा इद मत्यो समाप्सातेति ते ब्रुवन् को नामासीति स होवाच यशो नामेति तेषां प्रजापतिः सद्यो यज्ञसंस्था मुपैति सद्यो ह वा एष यज्ञसᳪस्था मुपैति यद्गार्हपत्यं प्रादुष्करोति स

दीक्षणीयो यद्दक्षिणाग्निं चाहवनीयञ्च सा प्रायणीया यत्समिधोऽभ्यादधाति ता उपसदोऽथ यस्याज्यं सुपूतꣳस्कन्दति सा वै स्कन्नानामाहुतिस्ततो वै यजमानः प्रजायुर्भवति वरो देयः सैव तस्य प्रायश्चित्तिरथ यस्याज्यं मनुत्पूतꣳस्कन्दत्यसौ वाअस्कन्नानामाहुतिस्ततो वै यजमानस्य वित्तं प्रमायुर्भवति चित्रन्देयꣳ सैव तस्य प्रायश्चित्तिर्यद्गार्हपत्ये जुहोति तत्प्रातः सवनं यद्दक्षिणाग्नौ जुहोति तत्तृतीयसवनं यन्मार्जयते सोऽस्यावभृतो यद्वा ददाति तेनोदयनीयस्योदवसानीयस्य समाप्त्या अथ यस्याग्निर्मथ्यमानो न जायेतान्यमाहृत्याग्निमन्वसाय जुहुयाद्ब्राह्मणस्य वा हस्तेऽजस्य वा कर्णे कुशस्तम्बे वाप्सु वा जुहुयादन्यैः शतहुतान् होमानेकः शिष्यहुतो वरं शिष्यैः शतहुतान् होमानेकः पुत्रहुतो वरं पुत्रैः शतहुतान् होमानेको ह्यात्महुतो वरं स्वयं होता स्वयं दोग्धा स्वयमेवोपतिष्ठेताग्निहोत्रं ह्यौत्रमेयं दक्षिणा सर्वैर्ह वा एतस्य यज्ञक्रतुभिरिष्टं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

प्रजापतिर्वा एतमेव सहस्रसꣳवत्सरं समृजत तेषां प्रजापतिः सहस्रसꣳवत्सरं गवामयनेवारन्ध्रवामयनं द्वादशाहे द्वादशाहमतिरात्रोतिरात्रꣳषोडशिनि षोडशिनं मुक्थ्य उक्थ्यमग्निष्टोमे ऽग्निष्टोममिष्टिपश्वयन्द्वयोरिष्टिपशुबन्धमग्निहोत्रे सर्वैर्ह वा एतस्य यज्ञक्रतुभिरिष्टं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

प्रजापति र्देवेभ्य औदुम्बरो मुच्छ्रयत्यसुषिरमूला मवक्रिं पृथुबुध्नो मेकजा यजमानमात्रौदुम्बरो भवत्यथ कुब्ज वामना यजमाना ह्रस्वयोर्ध्वबाहव मच्छेदन कुर्यु· कतिच्छदनौ· दुम्बरो भवति नवच्छन्दनाग्निष्टोमसाध्य, केष्वेकादश वैश्यस्तो मातिरात्रपौण्डरीकेषु सप्तदश वाजपेयाप्तोर्यामो रेकविंशत्यश्व मेधेऽष्टाचत्वारिंशतं पुरुषमेधे परिमित सर्व· मेधे य एव विद्वा नौदुम्बरो मुच्छ्रयत्विति तमेवाप्नोति प्रजापति रकामयंता पचिति करवाणि य एव विद्वौदु· म्बरो मुच्छ्रयत्यपचिति मेवाप्नोति ॥ ३ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

यूपङ्करोति सचीरं स्थूलं मूले बालाग्र मनुरूपं वज्रो वै यूपो वज्रेणैवास्मै भ्रातृव्यं प्रहरत्यष्टाः श्रीः करोति दश दिशः परिगृह्णात्युभयतः पौंसौ हि यूपं करोति पञ्चदश सप्त· दशैक विंशति रत्नि वा पालाशं पुष्टिकामस्य वैल्वं ब्रह्मव· र्चस कामस्योदुम्बरमन्नाद्यकामस्य खादिर बलकामस्य वैभी· दक राजवर्चो भ्रातृव्यवतः क्रमुकाश्वत्थपाषाणा यशस्कामस्य यत्किञ्चयज्ञिय पशुकामस्य तत्र वर्जनीया भवन्ति गड्डुली व्रणिनो व्याहृतः कुठिः कुब्जः शूलो दग्ध. शुष्क. सुषिरो घुणदग्ध इत्यप्रशस्ता अथ प्रशस्ताः शुभाहृता अनुपूर्वसमाः प्रशस्ता यूपस्याधिदेवतान्यग्नि पूर्व्वायां यमो दक्षिणायां वरुणः पश्चिमायां सोम उत्तरायां या विदिशस्ता रुद्रा· दित्यरुद्रमरुद्वसवोऽपराजिताः पितरश्चाधरायां साध्यायोर्द्ध्वायां सर्वदेवत्यो वै यूपो वै बहुरूपो वज्रीभूत्वा देवानुपतिष्ठते ते

देवाः प्रजापति मुपाधावन् यूपेन प्रहरन्त्या रोपयन्त्या योधयन्ति स तद् यूपस्य यूपत्वं मूल मरत्निं सत्वच निखनेत्तस्य यन्नैयान्यान्तत्पितॄणां यदूर्ध्वं तन्मनुष्याणां यत्तदधः रशनाया ओषधिवनस्पतीनां यदूर्ध्वं रशनाया स्तद्विश्वेषां देवाना माप्नावयन्त्यलं कुर्वन्त्यहतेन वसनेनाच्छादयन्तीति स तं गन्धर्वाप्सरसा मिन्द्रस्य चषाल यदूर्ध्वं चषालस्याङ्गुलमात्रं काय्यं तत्साध्याना देवाना प्राची सन्नमत्येतद्दे विष्णोः परमम्पदं तस्यैवः शरीरं शिरः संवत्सरो वेदा रूपाणि संवत्सर एव प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद् ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्या मुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन् काच सन्ध्या काच सन्ध्यायाः कालः किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्यात्व देवाश्च वा असुराश्चासंयत्तेतेऽसुरा आदित्यमभिद्रवन्स आदित्योविभेत्तस्य हृदय कूर्मरूपेणातिष्ठत् स प्रजापति मुपाधावत् तस्य प्रजापतिरेतद्भेषज मपश्यद्दतच सत्यच ब्रह्म चोङ्कारश्च त्रिपदाच गायत्री ब्रह्मणो मुखमपश्यत्तस्माद्ब्राह्मणो ऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनात् सोऽस्याः कालः सा सन्ध्या तत् सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं यत्सायं मासीनं सन्ध्यामुपास्ते तया योरस्यान उवसथ यदपः प्रयुङ्क्ते ता विप्रुषो वज्रीभवन्ति ता विप्रुषो वज्री भूत्वाऽसुरानपाघ्नन्ति ततो देवा अभवन् परा सुरा भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति य एव वेद यत् सायञ्च प्रा-

तथ सन्ध्यामुपास्ते तया वीरस्थानं स्थानञ्च सन्ततमविच्छिन्नं भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथैषा चन्द्रमसः क्षयवृद्धीभवति यदा वै चन्द्रमा क्षीयते चाप्यायते च तदनुव्याख्यास्यामः पूर्वपक्षे वै देवा दोहन्ति तेऽपरपक्षे सोमं भक्षयन्ति तस्येमानि त्रीणि पात्राण्युपधीयन्ते पृथिवी पात्रमन्तरीक्षं पात्रं द्यौः पात्रमिति तं देवा दिव्येन पात्रेणादित्याः प्रथमं पञ्चकलं पञ्चमीं भक्षयन्ती तेऽन्तरिक्षेण पात्रेण रुद्रा द्वितीयं पञ्चकलं दशमीं भक्षयन्ति ते पृथिव्या पात्रेण वसवस्तृतीयं पञ्चकलं पञ्चदशीं भक्षयन्ति षोडशी कलावशिष्यते षोडशकलो वै चन्द्रमाः स ओषधीर्वनस्पतींश्च गाश्च पशूंश्चादित्यंश्च ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चानुप्रविशति ते देवा इन्द्रज्येष्ठाः सोमपाश्चासोमपाश्च यथा पितरं पितामहं प्रपितामहं वा वृद्धं प्रलयमुपगच्छमानं व्याधितं मरिष्यतीति या तां रात्रिं वसन्ति तदमावास्याया अमवास्यात्वं तस्मादमावास्यायां नाध्येतव्यं भवत्यथ सम्भरणञ्च तमोषधिभ्यश्च वनस्पतिभ्यश्च गोभ्यश्च पशुभ्यश्चादित्याच्च ब्रह्म च ब्राह्मणा सन्नयन्ते तत्सान्नाय्यस्य सान्नाय्यत्वं चन्द्रमा वै धाता या पूर्वा पौर्णमासी सानुमति योत्तरा सा राका या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूर्योऽनुपश्यन्त्यन्यं न पश्यति तन्मिथुनमेवास्य भवति कृते चानुमतिर्ज्ञेया सिनीवाली तु द्वापरे खार्वायां तु भवेद्राका शतपर्वं कुहूर्भवेन् नूतने चानुमति विद्याद्

यस्मिन् दृश्येत सा सिनीवाली राकायां तु, सम्पूर्णश्चन्द्रस्तु कुहूनं दृश्येत ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स्वाहा वै कुतः सम्भूता कस्य दुहिता केन प्रकृता किं गोत्रा कत्यक्षरा कतिपदा कति मात्रा कति वर्णा कत्युच्छ्वासा किञ्चास्या: शरीरं कान्यङ्गानि कानि लोमानि कति शिरांसि कति वा चक्षूंषि किमस्या: आस्यं किं प्राहता कौ बाहू कौ पादौ क्व च स्थिता किमधिष्ठाना कथं स्वाहां प्रतिगृह्णासि ब्रूहि स्वाहाया रूपञ्च दैवतञ्च स्वाहा वै सत्यसम्भूता ब्रह्मणो दुहिता ब्रह्मप्रकृता लातव्यसगोत्रा लौकाक्षराएकं पदं त्रयो वर्णाः शुक्लः पद्मः सुवर्णं इति चत्वारोऽस्यै वेदाः शरीरं षडङ्गान्यङ्गान्यौषधिवनस्पतयो लोमानि द्वे चक्षुषी शिरसी एकं शिरोऽमावास्या द्वितीय पौर्णमासी चक्षुषी चन्द्रादित्या वाज्यभागौ हुतं दक्षिणा प्राहता ऋग्यजुःसामगतिः सा स्वाहा सा स्वधा स वषट्कारः, सैषा देवेषु वषट्कारभूता प्रयुज्यते पितृयज्ञेषु स्वधाभूता शकटी सुखी पृथिवीमन्तरिक्षेण विपर्येति तस्या अग्निर्दैवतं ब्राह्मणो रूपं यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहेति तस्यास्तु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ ७ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

इति चतुर्थ-प्रपाठकः ।

अथातोऽद्भुतानां कर्म्मणाᳫं शान्तिं व्याख्यास्याम: पाला-शानां समिधा मष्टसहस्रं जुहुयादैन्द्रयाम्यवारुणधानादा-ग्नेय वायव्यसौम्यवैशाव्यै त्वष्टाधिन्द्रायेन्दोमरुत्वतेनाकेसुपर्ण-मुपयगततं घृतवतीभुवनानामभिश्रियाऽभित्वन्देवᳫंसविता-रमोण्योरग्निन्दूत हृणोमहे—वात आवातुभेषजᳫं—सोमᳫं राजानं वरुणमिदं विष्णुर्विचक्रमे—इत्येतानि साममभ-त्वष्टशतं जपित्वा स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्ति दैषां भवति स्वस्तिदाविशस्पतिः—स्वस्त्ययनं—तार्क्ष्यं—मरिष्टनेमिं—त्व-मूषुवाजिनं देवजूत—मायुर्विश्वायुः—शतञ्जीवशरदोव-र्द्धमान—इत्येतैः सम्भाराणामुपस्थान कृत्वा स्वस्ति वाच-यित्वा स्वस्ति हास्य भवति स्वस्ति हास्य भवति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके प्रथमखण्डः ।

देवाश्च वा असुराश्चैषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते देवा: प्रजापति मुपाधावᳫंस्तेभ्य एतां दैवीं शान्तिं प्रायच्छत्ते ततः शा-न्त्यैका असुरानभ्यजयᳫंस्ततो देवा अभवन् परा सुरा भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति य एव वेदाय पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वा दर्भांश्छमीं क्षीरणां दधि सर्पिः सर्षपान् फलवतो मपा मार्गन्त शिरीष मित्येतान्याहरेदा-हारयेद्वा स्नात: प्रयत: शुचि: शुचिवासा: स्थण्डिलमुप-लिप्य प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्याद्भिरभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय नित्यतन्त्रे पौदनकृसरयवागूरक्तपायसदधि क्षीरघृतपायस-घृतमितिघृतोत्तरा: पृथक् चरव: सर्वे सर्वेषां वा पा-यस: ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

स प्राचीं दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य मणिमणिककुम्भ-
स्थाली दरणमायामीराजकुलविवादो वा यानच्छत्रशय्या-
सनावसथ ध्वजपताकागृहैकदेशप्रभञ्जनेषु गजवाजिमुख्या
वा प्रमीयाः प्रमीयन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणी-
न्द्रदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्तीन्द्रायेन्द्रोमरुत्वत
इति स्थालीपाकꣳ हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोती-
न्द्राय स्वाहा शचीपतये स्वाहा वज्रपाणये स्वाहेश्वराय
स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम
गायेत् ॥ ३ ॥

इति षड्‌विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके तृतीयखण्डः ।

स दक्षिणा दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य प्रजया पशुषु
शरीरे वारिष्टानि प्रादुर्भवन्ति व्याधयो वा अनेकविधा
अतिस्वप्न अस्वप्नमति भोजन मभोजन मालस्य व्रणमजी-
र्णनिद्राण्येवमादीनि तान्ये तानि सर्वाणि यमदैवत्यान्यद्भु-
तानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति नाकेसुपर्णमिति स्थालीपाकꣳ
हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभि जुहोति यमाय स्वाहा प्रे-
ताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्व-
पापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥४॥

इति षड्‌विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

स प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य चैत्यगृहसस्येषु
धान्येष्वीतयः प्रादुर्भवन्तीतयो वा अनेकविधा आखुपत-
ङ्गपिपीलकमध्वकभोमकशुकशरभकसौम्मक इत्येवमादीनि
तान्येतानि सर्वाणि वरुणदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि

भवन्ति घृतवती इति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्या-हुतिभिरभि जुहोति वरुणाय स्वाहा अपाम्पतये स्वाहा पाशपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ५॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

स उदीचीं दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य कनकरजतव-स्त्रवज्रवैदूर्यविमुक्तामणिवियोगा भवन्त्यरक्षा वा विप-द्यन्तेऽयशा अन्यानि क्रूराणि मित्राणि वा विरज्यन्ते रिष्टानि वा वयांसि गृहमध्यासन्ते वाल्मीकभौमानि वा जायन्ते छत्राक वोपजायते मधूनि वा निलीयन्त इत्ये-वमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वैश्रवणदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यभित्य देवमिति स्थालिपाकं हुत्वा पञ्चभि राज्याहुतिभिरभिजुहोति वैश्रवणाय स्वाहा यक्षाधि-पतये स्वाहा हिरण्यपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपा-पशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स पृथिवीं मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य पृथिवी रटति स्फु-टति कूजति कम्पति ज्वलति रुदति धूमायत्यकस्मात् स लिलमद्गिरति प्रयन्ति मज्जति निमग्नमुत्प्लवत्यकाले च पुष्पफलमभिनिवर्त्तते त्यक्तदीगर्भोजायते यदा भज्जति हस्तिनो भूकम्पोजायते प्रासाद भिनत्ति यत्र तत्र राजा विनश्यति गौर्गेह मारोहेद् ग्राम इन्द्रियोल्केवमादीनि स-र्वाण्यग्निदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्निन्दूतं वृणीमह इति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्या हुतिभि-

रभिजुहोत्यग्नये स्वाहा हविष्पतये स्वाहाङ्गिरोभ्यः स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ७ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके सप्तमखण्डः ।

सोऽन्तरिक्ष मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य विवातावातावायन्ते श्वेषु चापरूपाणि दृश्यन्ते खरकरभमन्यकङ्ककपोतोलूककाकग्रध्र श्येनभासवायसगोमायुसर्पश्वान्यु परिपार्श्वमार्थ सर्पस्थिरुधिरवर्षाणि प्रवर्त्तन्ते काकमिथुनानि दृश्यन्ते रात्रौ मणिधनु पश्येच्छ्रशका ग्राम प्रविशन्ति वृक्षा स्रवन्ति रुधिराख्याकाशे राजकुल यसन्तोत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वायुदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति वात आवातुभेषजमिति स्थालीपाकर्ष्टुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभि जुहोति वायवे स्वाहा मरुद्भूताधिपतये स्वाहा गौरपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ८ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके ऽष्टमखण्डः ।

स दिव मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य तारावर्षाणि चोल्काः पतन्ति निपतन्ति धूमायन्ति दिशो दह्यन्ति केतवश्चोत्तिष्ठन्ति गवाए शृङ्गेषु धूमो जायते गवाम्स्तनेषु रुधिरएस्रवत्यथ हिमाग्निपततीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सामदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति सोमएराजानं वरुणमिति स्थालीपाकए हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभि जुहोति सोमाय स्वाहा नक्षत्राधिपतये स्वाहा

चक्रपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ९ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके नवमखण्डः ।

स यदं दिव मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्यायुक्तानि यानानि प्रवर्त्तन्ते देवतायतनानि कम्पन्ते देवतप्रतिमा हसन्ति रुदन्ति नृत्यन्ति स्फुटन्ति खिद्यन्त्युन्मीलन्ति निमीलन्ति प्रतिप्रयान्ति नद्यः कबन्धमादित्ये दृश्यते विजले च परिषिञ्चति केतुपता कञ्चुकवल्कविषाणानि प्रज्वलन्त्यश्वानां च वालधीष्वङ्गाराः खरन्त्यहतानि मर्माणि कनिक्रदन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि विष्णुदेवताद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्तीदं विष्णुर्विचक्रम इति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराहुतिभिरभि जुहोति विष्णवे स्वाहा सर्वभूताधिपतये स्वाहा चक्रपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् खननाद्दहनाद्भिमर्शनाद्गोभिराक्रमणाच्चतुर्भिः शुध्यते भूमिः पञ्चमाच्चोलेपनात् सम्भारान् प्रदक्षिण मानीय ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्यैतैः सम्भारैर्यदुपसृष्ट तदभ्युक्षेच्छाम्यति हातो ब्राह्मणभोजनं हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिर्दक्षिणा इति शाम्यति हातः शान्त्यर्थः शान्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके दशमखण्ड ।

सोऽधस्ताद्दिव मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य गवां मानुषस्त्रिय जाम्बोष्ट्राः प्रसूयन्ते हीनाङ्गान्यतिरिक्तानि विकृतरूपाणि वा जायन्ते असम्भवानि सम्भवन्त्यचलानि चलन्तीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि रुद्रदेवत्यान्यद्भुतानि

प्रायश्चित्तानि भवन्त्यघोरात्मानमिति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति रुद्राय स्वाहा पशुपतये स्वाहा शूलपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ११ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके एकादशखण्ड ।

स सर्वान्दिश मन्वावर्त्ततेथ यदास्या मानुषाणा मति धृति मतिदु ख वा पर्वता स्फुटन्ति निपतन्त्याकाशाद्भूमि कम्पती महाद्रुमा उन्मसन्त्याश्मान प्लवन्ति तटाकानि प्रज्व लन्ति पशु पाद पशपाद भवतोत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सूर्य्यदेवतान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्युदुत्यं जातवेदसमिति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुति रभि जुहोति सूर्य्याय स्वाहा सर्वग्रहाधिपतये स्वाहा किरणपाणये स्वाहेशाय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ १२ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके द्वादशखण्ड ।

इति पञ्चम-प्रपाठक: ।

समाप्तमिद षड्विंशम् ब्राह्मणम् ।

अथ षड्विंशब्राह्मण भाष्यम् ।

प्रथमप्रपाठकः ।

प्रथम खण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय । हरिः ओम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।
आदिशत्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्यातावृग्यजुर्वेदौ सामवेदेऽपि संहिता ।
व्याख्याता ब्राह्मणं चाद्यं प्रौढमाख्यातमादरात्
अथ द्वितीयं षड्विंशब्राह्मणं व्याचिकीर्षति ॥ ५ ॥

अस्मिन् ताण्ड्यिब्राह्मणे पूर्वाख्युक्तानि कर्माणि उक्तानामपि ये भेदास्ते च पठ्यन्ते ।

तत्र प्रथमं सुब्रह्मण्योच्यते । तत्र सवनत्रयेऽपि ज्ञेयम् ॥ ततो ब्रह्मकर्त्तव्यम् । ततो व्याहृतिहोमादिर्नैमित्तिकं

प्रायश्चित्तम् ॥ ततः सौम्यचरुविधिः । ततो बहिष्पवमान धर्म्माः । ततः किञ्चित् प्रकीर्णकम् । ततो होत्राद्युपहवः । तत आर्त्विज्येषु ऋत्विगादिविधानम् । ततो नैमित्तिका होमाः । ततो अध्वर्युप्रशंसा । ततो देवयजने विधेयं कर्म । ततोऽवभृथः । ततः अभिचारसंज्ञका विहृतयः । ततो द्वादशाहस्तुतिः । अथ श्येनादि विधिः । ततो वैश्वदेव सत्रम् । इत्येवं प्रतिपाद्यमानार्थानामनुक्रमणिका ॥

तत्र प्रथमं तदुत्तरे तिष्टं सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्या माह्वय-तीति विवक्षयेद् माम्नायते । अग्रे रुद्घादौ निरुपपद स्याग्रशब्दवदर्थत्वात् । इदं वक्ष्यमाण सुब्रह्म एते द्वे सुब्रह्म सुब्रह्मणी वै द्वे एवास्ताम् अभूताम् ॥

ततः किमित्यतआह—ततः अनन्तर सुब्रह्म देवेभ्यः सकाशा दुदक्रामन् उदगच्छन् ततोऽपि किमित्यत आह—

अथ ह सुब्रह्माणि देवेभ्य उत्क्रान्ते सति अनन्तरमेव स यदा व्युत्क्रमिषुः ब्रह्मदेवा वस्वादयो यत्नेन पर्यग्रह्णत परि-गृहीतवन्तः । अत्र किं ब्रह्मशब्देनोच्यते किञ्च सुब्रह्म शब्देनेति । अग्निं वै ब्रह्मशब्दवाच्यः मुख्यत्वात् । अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतिः। असौ विदात्मने वा आदित्यः सुब्रह्म च एतन्मन्त्रः । तथा चेन्द्रं प्रक्रम्य स्तूयते असावादित्य इति । मन्त्रान्तरमपि । यदद्यमद्य वृत्रहान्नुदगा अभि सूर्य्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशइति इन्द्रस्य च सुब्रह्मत्वम् सर्वं देवाधिपत्वाकृते देवाः किमकारिषुरित्यत्राह । तदुक्ता तं सुब्रह्मदेवा यज्ञसम्बन्धी मन्त्रातरि वक्ष्यमाण उत्करदेशे अन्वैच्छन् अन्वेषण मकार्षुः कामी यज्ञस्य सन्धिरित्याह ।

प्रथमेव यज्ञस्य सन्धिः सङ्घाता यत्र यस्मिन् देशे सोम मुद्दत्य क्रीतोन्ते पांशवोऽस्मिन्निति उत्करः वेदेरुत्तरपूर्वभागः। प्रकृते किमायात मित्यत आह—यज्ञस्य सन्धि-रुत्करः। तस्मात्तत्रोत्करे देशे तिष्ठंत्सुब्रह्मण्यो नाम ऋत्विक् सुब्रह्मण्यां सुब्रह्मखि साधुरिति निगदो नियत स्त्रीलिङ्गः ता मर्हति तदुद्देश्यां देवतामिन्द्ररूपामाह्वयतीत्यर्थः। आह्वानप्रकारं दर्शयति सुब्रह्मण्योमितिषदस्त्रीलिङ्ग मिवादानपूर्वकं त्रिराह त्रिः पठेत्। कुतइत्यत्राह हि शब्दो हेतौ। यस्माद्देवा: त्रिपत्याः त्रीणि मनोवाक्काय-कर्म्माणि सन्त्यन्यसवादीति येषां तेषा ते त्रियत्वा तस्मा-दतिप्रशस्तं त्रिराट्वान् कर्त्तव्यमित्यर्थः। हेतुवन्निगदोय-मर्थवादः। तेन ध्रुवं क्रियत इतिवत् न तु हेतुः। हेतुत्वे हेतुसापेक्षे च नैरपेक्ष्यलक्षणं न सम्भवेदिति निगदशेषमुपा-दायोपादाय व्याचिख्यापयामास प्रथमं तावदिन्द्रागच्छेति पदद्दयं व्याख्यातुमुपादत्ते इन्द्रागच्छेति। तद्दाचष्टे। यदाहिन्द्रागच्छेत्थे तदा अस्य प्रत्यक्षं नाम तेनैवेनं तदाह्वयति इन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याय यदाह इदमेव अस्य इन्द्रस्य प्रत्यक्ष नाम तदा तेनैव एव प्रकृतत्वा इन्द्रादेश-विषयएनादेशः। एनमिन्द्रमाह्वयति पुनर्निगदशेषमाख्यातु मुपादत्ते हरिव आगच्छेति। हरिवः मतुवसोरुः सम्बुद्दौ छन्दसीति नकारस्य रुः। हरिव नामतद्व्याचष्टे शुक्लकृष्ण पक्षौ वा इन्द्रस्य हरी हरिताख्यानामादित्यात्मकत्वादिन्द्रस्य तयोर्हरित्वप्रतिपादन हि यस्मात् ताभ्या पूर्वपक्षापर-पक्षाभ्यामिदं सर्वं जगद्धरति कालात्मकेन नियच्छतीति

निगदमेवान्तर मुपादत्ते मेधातिथेर्मेषेति । तद्व्याचष्टे मेधातिथिं हरति ॥ काण्वायन कण्वस्य युवापत्यं मेधातिथि नामानमृषिमिन्द्रो मेषोरूपधरो भूत्वा जहार स्वर्ग निनाय किल तथा बहृचा आमनन्ति । इत्था धावन्तमद्रिवः काण्व मेधातिथि मेषोभूतोऽभियं नरः । अतो मेधातिथे मेषेतीन्द्रः सम्बोध्यते पुनरपि निगदमेव मुपादत्ते वृषणश्व स्येति मेनाख्यस्य वृषणश्वस्य काचिन्मेनका नाम दुहिता आस बभूव तां मेनकामिन्द्रश्चकमे ह कामितवान् मेना भवं वृषणश्वस्य सुतासौ इति नामान्तर मुपादत्ते गौरावस्कन्दिन्निति । तद्व्याचष्टे—इन्द्र किल गौरमृगो भूत्वा अरण्यादवस्कन्द्य स्कन्दिर्गत्यर्थः राजानं सोम सोमो वै राजा इति श्रुतेः पिबति स्म यथो गौरावस्कन्दो चेति कर्मधारयसमासेन गौरावस्कन्दिन्निति इन्द्रः सम्बोध्यते नामान्तर मुपादत्ते—अहल्यायै जारेति । बहुलवचनात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अहल्याया जार इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे अहल्याय ह इन्द्रः किल मित्राया दुहिता मैत्रेयी तस्या अहल्याया जारः उपपतिरास बभूव तद्व्याचष्टे—कौशि कौशिक. कुशिकगोत्रोत्पन्न कश्चित् ब्राह्मणः एनां प्रकृता महल्या मुपन्येति स्म ह इण गतौ लट् । सु इति परोचे लिट् उपनीत उपसर्गेण उपयन् उपगच्छन् उपयेमे किलि त्यर्थः । तस्या जारः सन् तद्गृह्याने तिष्ठतीति । कौशिकब्राह्मणेत्युपचारादामन्त्रते ॥

अथ नामान्तर मुपादत्ते गौतम ब्रुवाणेति । गौतम इति ह ब्रुवाण. । यदा गौतमरूपेण चरन् गौतम इति

मब्रुवाणे गौतमब्रुवाणः । ब्रुवति. कर्तरि व्यत्ययेन कर्मणि
शानच् । तस्य सम्बोधनं गौतमब्रुवाणेति तद्व्याचष्टे,
देवासुरा　देवासुरा ह देवाश्चासुराश्च किं प्रयत्ताः
परस्परं योद्धुमासक्ताः आसन् बभूवुः तानन्तरेण तेषां मध्य
अन्तरान्तरेण युक्तइति द्वितीया गौतमो नाम ऋषिः
अश्राम श्रम मुपाविशन् तं गौतम मुपेत्योपगम्येन्द्रः एव-
मुवाच—असुरा भवन्तं बाधेरन् । अत इहैवास्माकं स्प्र-
चारो भूत्वा भवान् भवत्विति एवमुक्तवन्तमिन्द्रमृषिराह—
अहमेव चाररूपेण वर्तितुं नोत्सहे उत्साह न करोमीति ।

अथ गौतमवचनानन्तरमिन्द्रो ब्रवीति । अह भवतो
रूपेण स्प्र'सन् चराणीति तदनुमन्यतै भवानिति पुनर्गौतमो
ब्रवीति हे इन्द्र त्वं तथा येन प्रकारेण चरितुं मन्यसे तथा
चरेति यथादिन्द्रः तथा चरेदिति शेषः । स इन्द्रस्तत्तदानीं
गौतमोऽहमिति स्वय वदन् गौतमरूपेण गौतमइति
जनैरुच्यमानो वा चचारेति । यत्तदेवाचरणमाह—
गौतमेतीति । गौतमब्रुवाणेति पदस्यैकदेशः, एकदेशा
दानप्रतीते. निगदशेष मुपादत्ते—इत्यहेति । हे मघव
न्निन्द्र । इत्यहे एतावदहे अहे इत्यहेतिक्रान्ते सुत्यामागच्छ ।
परेद्युः सुत्या चेत् श्व.सुत्यामागच्छेत्यादेशः कार्यः । तथा च
जैमिनि' । श्व सुत्या मित्यौपवसथेऽहनि निर्दिशत् । सुत्याया
आगमनेऽहनि तु अद्य सुत्या मागच्छेत्यादेशः कार्यः ।
तथा च द्राह्यायणः—अद्येति समानाहनि तद्व्याचष्टे
तदथार्हेति उपलक्षणमेतत् ॥ तत्र यथार्हतो यथायोग्य
ब्रूयात्तस्यैव विवरणमित्यहेत्यत्र तावदहे द्व्यहे त्र्यहे देवाः

वो युष्मदर्थं हविर्षां पक्ताम्मि तदा गच्छतेति । एवमेवानेन प्रकारेण यद्ब्रूयात्तद्देवेभ्यः सत्यामिव प्राहेति निगदशेषं प्रति हेतु सुपादत्ते देवा ब्रह्माण इति॥ देवा ब्रह्माण आगच्छता-गच्छतागच्छतेति निगदशेषः॥ हे देवा ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणा आगच्छत चिरुक्तिरदृष्टार्था । वा एतदराचष्टे देवा हैवेति ॥ देवाः सुप्रसिद्धाः । यस्मादयएव वा देवाः ।

अथ ह पुनः । एते वक्ष्यमाणा एव मनुष्यदेवाः ये ब्राह्मणाः परिहृताः कीर्त्त्यन्त इति शेषः । अथ ऐते मनुष्य-देवाः इत उक्तं शुश्रुवांसः श्रुतवन्तः अनूचानाः साङ्गवेदा-ध्यायिनो ये ब्राह्मणास्ते मनुष्यदेवाः । किं देवानां भाग-धेयं किं च ब्राह्मणानां तत्र दानेन प्रीणयितुं तानुभयाना-श्रयतीत्याह—आहुतय एव देवानां प्रीणातीति देवा-दीनां वस्वादीना मित्याह्य देवभागधेयं । मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां दक्षिणा गवादिरूपा भागधेय तस्यैव विव-रणम् । हि यस्मादाहुतिभि र्हि देवान्प्रीणयति यजमानः तथा मनुष्यदेवान् शुश्रुवुषः श्रुतवन्तः शुश्रवण इति अस्मात् क्वसुः तस्य द्वितीयाबहुवचने वसोः सम्प्रसारेण कृते रूपम् अनूचानान् साङ्गवेदाध्यायिनो ब्राह्मणान् दक्षिणाभिः प्रीणाति प्रीणयति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशे षड्विंश ब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ।

अथ द्वितीयखण्डः।

सुब्रह्मण्याशब्दो देवतानामधेयं सुक्तमन्त्रस्येति जिज्ञासाया मुभयोर्नामधेयम् इत्याख्यायिकां प्रतिपादयितुं प्रथमं देवतानामधेयत्वं दर्शयति।

अथ यत्रेति अथ आख्यायिकोपक्रमलक्षणार्थं॥ यत्र देवेषु यजमानेषु यस्मिन् काले सुब्रह्मण्य एतन्नामा ऋत्विक् सुब्रह्मण्या माह्वयति। तस्मिन्नाह्वानकाले देवानां सम्बन्धिनं यक्ष मसुररक्षांसि च देवयोनयः क्रूरकर्माणः। अतएव घातकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुररक्षांसि इत्येके अजिघांसन् हन्तु मैच्छन् किल। ततः किमित्यत्राह। एवं सुब्रह्मण्यो मित्यर्थं च लोपः। अतःपरं किमिच्छत्याह तानादित्यइति। तैरेव माहूय आदित्यः आदित्यात्मक इन्द्रः पर्जन्यः वर्षासु मेघः सन् तत्रापि पुरोवलाकः सर्वेषां पुरोगामी मेघो भूत्वा तान्देवानभिप्रैत्तामभिमुख प्रायच्छन् यत्र माधिल्य तान् पविध्वंसकारिणो असुपानमन्या अद्दितया हृद्या विद्युता विद्योतनेन स्वप्रकाशनेनाहन् अहिसीत। एतत्तु वक्ष्यमाणविचारत्वेनानभिहित मिति मन्तव्यम्। सुब्रह्मण्यायाः स्त्रीपुंनपुंसकत्वं विमर्शपूर्वं व्युत्पादयितुं संशयं तावद्दर्शयति तदाहुरिति तत्र सुब्रह्मण्याख्या देवता विषयत्वे सुब्रह्मण्याः किं स्त्रीनपुंसकात्मकत्वमेव। सुब्रह्मण्येत्युत्तरं ब्रूयात् कथमेकस्य स्त्रीनपुंसकात्मकत्वं तत्राह यत्पर्जन्येति ऋग्यजुः साम विचारार्थः श्रुत इति यथाह तर्हि तत्सर्वं मेव। ऋग्यजुः सामानि सर्वाणीति

सुब्रह्मण्योऽग्ल्युत्तरं सुब्रह्मण्योऽति स्त्रीलिङ्गसाम्याहक् सुब्रह्मण्या अयं सुब्रह्मण्या शब्दवाची मन्त्रः .निगदभूत एव भवति निगदो नाम यजुर्विशेषः। तस्मात् यजुर्यथार्थः सामाध्या-सकारिणः सामगाः सामभिः सह कुर्वन्ति। एवं पठन्ति— तस्मात्सामगैः पठ्यमानत्वात्तस्मात्सर्वमेव ऋग्यजुः साम चेति ब्रूयात्। निगद सामात्मत्वेनमवदिप्रपद्यपि स्त्रीपुंनपुं-सकमित्यभिप्रायः एवं सुब्रह्मण्याह्वानं दर्शयित्वा ततो यत् कर्त्तव्यं तदाह तदा एतदिति सुब्रह्मण्यमाहूय तदा एत-यजमानं वाचयति वाचयेत् सुब्रह्मण्याधिष्ठिते रक्षणं सम्ब-रसां अपहत्यै अपहननाय यजमानस्तुत्यर्थंवाचनीयं तत्सर्व मेवेति ब्रूयात् यत् येनेन्द्रपर्जन्यः वर्षामुखो मेघः सन् पुरो-गामी भूत्वा अभिप्रैत् तान् देवान् तेन पुंरूप पर्जन्यात्म-कत्वेन पुमान् यत् येन वा ऽग्न्या असुरानवधीत् तेन च स्त्रीरूपहव्याऽग्न्यात्मकत्वेन स्त्री भवति यदेन विद्युना अघ्नन् विद्युच्छब्दो नपुंसक स्त्रीलिङ्गोऽपि औणादिकः क्विप् बहुलवचनान्नपुंसकलिङ्गो भवतीति तेन नपुंसकेन विद्यु-दात्मकत्वेन नपुंसकं तस्मात् सुब्रह्मण्या सर्वमेवेति भव तीति ब्रूयादिति सर्वमेवार्थे सुब्रह्मण्यायोगित्वविषयत्वेनापि स्त्रीपुंनपुंसकात्मकत्वं व्युत्पादयितुं विसर्गपूर्वकऋग्यजुः-सामात्मक दर्शयति यदाहुर्ऋगिति तच्च सुब्रह्मण्यानाम धेयत्वेन सुब्रह्मण्याकिमृक् अथ यत्र मनूयामनूद्य व्याचष्टे वासि सुब्रह्मण्येति। हे सुब्रह्मण्ये त्वं सा प्रसिद्धा सर्व-मेवाकर्षेन्द्रमूयासि भवसि तस्यास्ते पृथिवी प्रथमः पाद इति यजुर्नाम आह यजमानः पठेत्। तेन मन्त्र पाठेन

यान्येवासुररक्षांसि असुराश्च रक्षांसि च पृथिव्यां सन्ति तानि सर्वाणिएवापहते विनाशयति। एवमन्यदपि व्याख्यायते। तत्ते तव परोरजाः रजसः लोकात्परः उत्कृष्टो ब्रह्मणोलोकः स परोरजाः स एव पञ्चमः पाद इति। तदाह रजसः परं ब्रह्मणः स्थानं तदेतत् स्थान परोरजा इत्येतत्पर माह तथा सा प्रसिद्धा त्वं नोऽस्मभ्यं इषमूर्जितं तद्रसं चचुमसुरय इति यदाह तेन सा देवता अस्मै यजमानाय इषमूर्जं व धुदुग्धे किं च त्वं वीर्य्यं बलं वान्नाद्यं अन्नादिकं धनं च धेहि प्रयच्छेति यदाह तेन सा अस्मै यजमानाय वीर्य्यमन्नाद्यं दधातीति निगद प्रशंसा पूर्वक सुब्रह्मण्या ह्वानस्य कालं दर्शयति। ब्रह्म श्रीयैं इति अयं सुब्रह्मण्या निगदो ब्रह्मणा ब्रह्म श्रीम यैब्र वेद वै न श्रीयते ब्रह्म येदं श्रयतीति या ब्रह्मश्रीरेव। किञ्च सुब्रह्मणेऽति यस्साम प्रसिद्ध सामगैः क्रियमाणत्वात् यस्मादेव तस्मात्प्रातरनुवाक उपाकृते प्रातरारब्धेविसंस्थिते समाप्ते च यज्ञे प्रत्यहम् अहर्गणेषु सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्या माह्वयति। प्रशंसापूर्वकं सुब्रह्मण्याय अनडुयुक्तस्याऽनसो दानं विधत्ते एव वै इति एष वै यजमानो ब्रह्माग्निं सुब्रह्मेन्द्रस्याप्नोति योव मनडुह्वां एतदनः सुब्रह्मण्याय ददाति। यथोक्तलक्षणायाः सुब्रह्मण्याया वेदितारं प्रस्तौति सुब्रह्मण्योवै इति यः सुब्रह्म एवं यथोक्तप्रकारेण वेद जानाति सोऽस्य यजमानस्य यज्ञम् ऋग्यजुःसामात्मकवेदेनैव श्रिया पशुपुत्रादीनां समृध्या च समर्द्धयति समृद्धिं करोति। पुनरपि सुब्रह्मण्यां प्रशंसति अथोखल्वाहुरिति अथो इति अवान्तरवाक्योपक्रमार्थः

आहुः खलु प्रायश्चित्तविदः यच्च यद्व्यवगत परिज्ञातं यच्चा-नवगतं यच्चानवगत मपरिज्ञात तस्य सर्वस्यैव प्रायश्चित्त-विदुषा सुब्रह्मण्येन कृत सुब्रह्मण्याह्वान मेव प्रायश्चित्तं तस्मादेव विदं यथोक्तप्रकारेण ज्ञातारं ब्राह्मणं सुब्रह्मण्यं कुर्वीत यजमानः अन्यथैवं विद कुर्वीतेति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमा-ध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयखण्डः ।

अथ सर्वयज्ञस्य विशेषानि दर्शयितुं प्रथम प्रातः सवने विशेषं दर्शयति । एकच्छन्दः प्राय इति । प्रातः सवनमेक-च्छन्दः । एकं गायत्रमेव छन्दो यस्य तत्तथोक्तम् । बहि-ष्पवमानीयानामाज्यस्तोत्रीयाणां च ऋचां सर्वासां भवति अपि गायत्रच्छन्दस्कत्वात् तस्मात्तत एव पुरुष एकपाद्भवति कथमेकपात् पुरुषो द्विपात् सर्वं तत्र दृश्यते श्रूयते च द्वि-पाद्वै पुरुष इति अत इत्ययुक्तम् । यद्यपि द्विपात् पुरुष-स्तथापि पथि गच्छन् प्रथमेकपादमन्यत्र पुरोदेशे हरति प्रक्षिपति अन्येनैकपादेन भूमौ प्रतिष्ठति अत एकपात् पुरुष इति ।

अथ माध्यन्दिने सवने विशेषं दर्शयति त्रिच्छन्दा इति । माध्यन्दिनो माध्यन्दिनसवनसम्बन्धी पवमानः । त्रि-च्छन्दास्त्रीणि गायत्री बृहती त्रिष्टुबाख्यानि छन्दांसि यस्य तथोक्त अथाद्. पापाम्नयः एको मूत्रविसर्जनस्य हेतुरपरः

पुरीषविसर्ज्जनस्य चान्यो रेतोविसर्ज्जनस्य तयो श्चर्वाची रे-तसो मूत्रपुरीष इति श्रुतेः। तत्रैव विधानान्तरमाह हे गायत्रामिति। माध्यन्दिने पवमाने गायत्र्यां गायत्र-च्छन्दस्कायां हे सामनी गायत्रा मद्दीयवनामनी क्रियेते। तस्मात्तत एतद्दयं प्राणनमपाननं चेत्येव च द्वयमुत्तरेणोर्ध्व-वर्त्तिना प्राणेन करोति पुमान्। यद्यपि रेतो विसर्ज्जनं तृतीयमपि धर्म्माधर्मेण प्राणेन करोति। तथापि रेतोमू-त्रयोरेकीकरणेन द्वयमपरेण करोतीत्युच्यते। तत्रैव विधे-यान्तरमाह द्वे बृहत्यां सामनीति। बृहत्यां बृहतीच्छन्द-स्कायां ऋची द्वे सामनी रौरवयौधाजये नामधेये क्रियेते। तस्मात्तत एव द्वयं प्राणनमपाननं चेति एतद्दयमुत्तरेणोर्ध्व-वर्त्तिना प्राणेन करोति पुमान्। विधेयान्तरमाह एकं त्रिष्टुभीति। तत्रैव त्रिष्टुभि त्रिष्टुप्च्छन्दस्काया ऋचि एकं सामौशनाख्यं क्रियते तस्मात्तत एव एकैव नाभिमध्यवर्त्ती प्राणः। नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीति श्रुतेः। सत्येक एव इतरप्राणवत्तस्य वृत्तिभेदाभावात् नाभेः किं कर्मेत्य-त्राह। प्राणानामिवेति नाभिस्तु प्राणानां मूर्द्धा अधोभाग वर्त्तिनामुभयेषामपि विधृतिर्विधारिका यथा करणानां प्राणधारणादन्यकर्मास्ति तद्दद्स्य कर्मान्तरं नास्ति किं तु प्राणधारणमेकमेव कर्मेत्यभिप्रायः। एवं पुरुषविधस्य यज्ञस्य प्रातः सवनम्। प्राणस्थानीयो माध्यन्दिन एव इत्यभि-हितम्।

अथेदानीं तत ऊर्द्धं क्रियमाणानि चत्वारि स्तोत्राणि किमात्मकानीत्यत्राह अथ यदेवेति। पुनस्ततोमाध्यन्दिना-

त्यवमानादूर्ध्वं यदेव स्तोत्र क्रियते। यच्छब्देन सर्वस्तो-त्राणां सामान्येन निर्देशाद् यानि स्तोत्राणि क्रियन्त इत्यर्थः। तानि इष्ट मध्यदेहस्य पश्चाद्भागः तस्थानीयानि। कथमित्यत्राह बार्हतानीति। तानि पृष्ठानि बार्हतानि बृहतीषु भवानि। तत्र बृहद्रथन्तरयोर्बृहतीप्रमुखत्वात् श्यैतनौधसकालेयानां पुनर्बृहतीष्वेवोत्पन्नत्वात् किञ्च तान्येकगायत्रीकाणि। बृहत्यएव कीकसाः पृष्ठमभिसमा-यन्तीति तानि पृष्ठानि बार्हतानि वामदेवनामकस्यैकस्य साम्नो गायत्र्यामुत्पन्नत्वात्। यस्मादेवं तस्मात्परपुरुषपर्शवः पार्श्वास्थीनि। बृहत्य एवभूयस्यो बृहत्यः पार्श्वास्थीनि या-स्तया बृहत्येव कीकसाः पृष्ठास्थावयवाः तत्स्थानीयाः पृष्ठ-मभिसमायन्ति पृष्ठस्थानीया एव गायत्रीं समागच्छन्ति। तत ऊर्ध्वं क्रियमाण किमात्मकमित्यत्राह अथ यदेव तत इति।

अथ पुनस्ततो माध्यन्दिनः पवमानादूर्ध्वं यदेव क्रिय-माण स्तोत्रं स आर्भव. पवमानः पुरुविधस्य यज्ञस्य मुख भवति मुखे सम्भूतत्वादित्यर्थः। मुख्यादीनां गायत्र्यादीनां प्राणादिरूपतामाह प्राणो गायत्रीति। मुखरूपे आर्भव-पवमानेविद्यमाना गायत्री प्राणस्थानीया प्राणापानव्याना स्त्रिवृत्प्राणः॥ गायत्र्यपि त्रिपदेत्यतो गायत्र्याः प्राण-साम्यम् उष्णिक्ककुभौ ग्रीवे अनुष्टुब्वाग्वाच् जातीया। वाग्वा अनुष्टुबिति श्रुतेः। जगती चक्षुः। यदेतानुक्तमनु दाहृतमप्यरण्यादिषु विकृतिषु क्रियमाणं छन्दः तत्किमा-त्मकमित्यत्राह पुष्टिर्यदन्यदिति। यदन्यदुदाहृतेभ्यो व्यति-

रिक्षमचरपद्यादि तत्पुष्टि गायत्र्यां मुख्यानामपि पुष्टिहेतुः ॥ छन्दोविभागं दर्शयित्वा इदानीं साम्नां विभागं दर्शयति द्वे गायत्रामिति। गायत्र्या ऋचि गायत्र संहिताख्ये सामनी क्रियेते तस्मात् पुरुषः प्राणेन द्वयं प्राणनं चापानन्तं च करोति तस्यैव विवरणं प्राणिति चापानिति चेति ककुबुष्णिहौ द्वे अपि एकमेव छन्दः॥ द्वयोरप्यष्टाविंशत्यक्षरात्मकत्वात् तत्र ककुभि द्वौ प्रथमतृतीयौ पादावष्टाक्षरौ मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः। उष्णिहि तु प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशाक्षर इति विशेषः। तत्र द्वे सफपौष्कलाख्ये सामनी क्रियेते। तस्मात् पुमान् समानमन्येन सच्छोत्रमेकेनैव श्रोत्रेन्द्रियेण द्वेधेव पुरस्तात् पश्चाच्च शृणोति। अनुष्टुभि द्वे श्यावाश्वान्धीगवनामकेस्तोमनी भवतः तस्मात् पुरुषोद्वयं सत्यं अनृतं वा करोति वदति। तस्यैव विवरणं सत्यं चानृतं च वदतीति। जगत्यां कावाख्यमेकं साम भवति। तत्राधिष्ठानं तदा अधिश्री द्वे सती समानसर्वेण लक्षणेन पुरस्तादायान्तं पश्यतः कारणे कार्ङ्त्वोपचारः। ननु परात्पृष्ठत आयान्तं भावं येऽन्तु वा पुमान् पश्यतीति यथा श्रोत्रेण पृष्ठतः। शब्दं शृणोति तद्वदित्यर्थः। अवशिष्टस्य यज्ञायज्ञीयस्य मूर्द्धात्मकत्वं दर्शयति अथ यदेवेति अथ पुनस्तथान्तो यथोक्तेभ्यो गायत्रादिभ्यः सामभ्य ऊर्द्ध यत्साम भवति। तद्यज्ञायज्ञीयमूर्द्धा पुरुषविधस्य यज्ञस्य शिरःस्थानमुत्तमत्वात्। यथोक्तं यज्ञायज्ञीयविदः स्तौति। यः पुमानेवं यज्ञायज्ञीयं मूर्द्धानं वेद श्रङ्गाणां मध्ये-

मूर्द्धा श्रेष्ठो भवति एतदेव विवृणोति अध इवेति । मूर्द्धा अन्यान्यङ्गानि अधइव वा एव पुरस्तादेव भवति खलु मूर्द्धा तु एषामुपरि एव पर्य्येव भवति यः पुमानेवं यज्ञायज्ञीयं मूर्द्धानं वेद अस्मादेव विदुषोन्येस्त्वाम्नातयोऽध इव वा ऽधरा भवन्ति विद्वांस्तु त्वाना मुपरीव श्रेष्ठो भवति अत्र यज्ञप्रतिपादकस्य वेदस्यार्थतो ज्ञानं तच्च वचनञ्च प्रशंसति यज्ञो वा अध इति ॥

अद्य शब्दो वाक्यादौ समन्वेति । यज्ञो वै यजनहेतुत्वा-द्यज्ञः अयमेव यज्ञ इति । यज्ञमाहुस्तद्विदो व्याहरन्ति । यः पुमानेनेवं यज्ञप्रतिपादनमेवं विदित्वा अनुब्रूते प्रवचनं करोति । एष वा अयमेव खलु जातः सफलजन्मा भवति अन्यस्तुजातोऽप्यजातवत् इत्यभिप्रायः । किञ्च एष वायलुस-जरायुर्गर्भवेष्टनं तत्स्थं स्थानमाच्छादकं वेद तदर्थविषय-मज्ञानं जरायुशब्देन विवक्षितम् । तदप्यलुसं यज्ञस्य स तथोक्तः । किञ्चैष त्विव मार्त्विजीनः ऋत्विक्कर्मार्हः अनुष्ठानस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् । अपि च यदा वैश्रैव काले यज्ञप्रतिपादक एतं वेद मनु ब्रूते ।

अथ इह तदेव खलु एष मनुब्रुवाणं अश्मे गणन्ति । असावन्ववोचत सम्यगनुवचन मकार्षीदिति प्रख्यातकीर्त्तिः भवतीत्यर्थः । यथैव यदाय विख्यातो भवति तदा खलु सा न वन्ध्या जायते पुत्रजन्मा भवति यज्ञेषु यज्ञप्रदेशेषु गायत्र्यादीनां छन्दसां न्यूनाक्षरत्वमस्तु । तत्र प्रात सवनसामान्येन गायत्र्या ऊनाक्षरत्वं स्तौति ऊनाक्षरा इति । प्रातः सवने गायत्री ऊनाक्षरा तद्यथा अग्निम्ब

मानि उपास्मै गायतानर इत्येषा गायत्री ऊनाक्षरा प्रातः सवन प्रजानां प्रजात्यै । पवमानायेन्दव इति द्वितीयपादस्य सप्ताक्षरत्वात्तथा तत्रैव दविद्युतत्यारुचेत्येषा गायत्री न्यूनाक्षरा । तथा आज्येष्वपि होतुराज्ये तन्वासमिद्भिरङ्गिर इत्येषा गायत्री । तत्र बृहच्छोचायविष्ठेति: तृतीयः सप्ताक्षरः । आनोमित्रा वरुणेत्ययं पादः सप्ताक्षरः अच्छावाकस्यापि इन्द्राग्नी आगत सुतमित्येषा गायत्री । तत्र गीर्भिर्नभोवरेण्यमिति द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः एवमन्यदपि उदाहार्य्यमेतत्त्रयाद्यः ऊनाक्षरत्वं प्रजानां प्रजात्यै प्रजननाय भवति । तथाहि लोके प्रजाः सर्वाः ऊनादिव गुह्यप्रदेशात् न्यूनादेव देशात्परिच्छिन्नदेशाः प्रजायन्ते । एवं सामान्यतः प्रातः सवने गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं प्रशस्येदानीं तत्रैवामहीयवं गायत्रीं यौधाजयञ्च साम भवति । ऊनाक्षरा इति आमहीयवे साम्नि गायत्री न्यूनाक्षरा । तद्यथा उच्चातेजात मन्धस इति एषा गायत्री न्यूनाक्षरा दिविसद्भूम्याददइति द्वितीयस्य सप्ताक्षरत्वात् । तथा एनाविश्वान्यर्य इत्येषापि आद्या द्वितीययोः सप्ताक्षरत्वात् प्रजानामित्यादि पूर्ववत् । माध्यन्दिनसवने पृष्ठेषु वामदेव्यं यजमानलोक एव स मध्ये हि यज्ञस्य यजमान इति । ऊनाक्षरादिति । अश्वैयानाक्रान्त एव हि देशे *यजमानस्तिष्ठति न त्वन्यैराक्रान्ते* अतस्तत्स्थाने गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं गुण एव वा वामदेव्यस्य यजमान स्थानत्वोपपादनम् । तथाहि यज्ञस्य मध्ये वामदेव्यं क्रियते स यजमानस्य दात्मनो यज्ञस्य मध्ये एव वर्त्ततइति

तृतीयसवन आर्भवपवमाने संहितसाम्नि गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं प्रशसन्ति ऊनाक्षरा इति। संहितनामधेये साम्नि प्राणापानयोः परिरोध वा धनं न प्रतीयात् न कुर्य्यादित्यर्थः। तस्मादिदं न हि विष्टेतकरकाम्दि नाल इराध्येमावर्त्तेदभीष्टा उपहृपानादाहीयेतेत्यर्थः। पूर्वमेव करकादिकं हृष्टाद्यपनयनायोपधमे तथा वायोः सञ्चरणा-द्दडपनयो भवति तथापि न्यूनाक्षरत्वमेव यज्ञायज्ञीयं प्राणानामुत्सृष्टी गायेदित्यर्थः। गायत्री न्यूनाक्षरा परि-राधीमधोमित्यथ तृतीयस्य समाक्षरत्वात् यदेतं न्यूनाक्षरत्वं गायत्र्यास्तत् प्राणापानयोरुच्चारे सञ्चारणे तन्निमित्त मेव भवतीत्यर्थः। तथाहि प्राणापानौ ऊनादिव परिच्छिन्ना देवता सा देयानुचरतः सञ्चरतः अतो गायत्र्या न्यूना-क्षरत्वात्तयास्त्वमित्यर्थः। तत्रैव यज्ञायज्ञीये सतो बृहद् गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं स्तौति। ऊनाक्षरं यज्ञायज्ञीयमिति। यज्ञायज्ञीय साम ऊनाक्षरं तदीयमगाये ऊर्जोनपात-मित्येषां सतो बृहती न्यूनाक्षरा तृतीयपादस्यैकादशा क्षरत्वाच्चतुर्थस्य समाक्षरत्वात् ततस्तत्र गीयमान यज्ञाय ज्ञीयं न्यूनमित्युच्यते तदेतत् न्यूनत्वं प्राणानामुत्सृष्ट्यै भवति। एवं प्रकारा एव यत् प्राणानां गतिर्नाम तत्र ऊनाक्षरत्वं गुण एव तदेतल्लोदाहरण मुपपादयति यो हि पूर्णमिति। पाहि य. पुमान् योगेनालायन्तरैतद्दडपनयनायोदकपूर्णं करकादिकं यद्युपधमेद्यदि च तदुपधन् प्रतीयात् प्रति गच्छेत्। न हि उपाश्राता विषतत् विपन्नो भवति व्यर्थ-प्रयासो भवतीत्यर्थः यद्येपध मनक्षरत्वं स्तौति त्रिष्वपि

सवनेषु गायत्र्या न्यूनाचरत्वं प्रशंसति तदाहुरिति । इति तत्रैव सर्वमाहुर्ब्रह्मवादिनः सवनानामेव खल्वेते गायत्र्यादिरूपाः प्राणा उद्गाताः सञ्चारहीनास्तिष्ठन्ति तेषां सवनसम्बन्धिनां गायत्र्यादीनामूनाचरत्वेन प्राणानामुत्सृष्टिरेव भवतीति ।

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थखण्डः ।

ज्योतिष्टोमे सुत्येऽहनि प्रातरनुवाके सुखं विश्वरूपगान विधातुं तत्र कश्चित् प्रकारमादौ विधत्ते अध्वर्य्यवित्याहेति हे अध्वर्य्यो मे मह्यं उद्गात्रे मा मनिवेद्य वेदन मामन्त्रण मकृत्वा होत्रे प्रातरनुवाकं प्रश्न मा स्मोपाकरोः उपाजरणं मावार्षी रित्यध्वनाध्वर्य्युं प्रत्याह वदेदित्यर्थः इति शब्दोऽप्यात्नरवाक्यपरिसमाप्तिद्योतनार्थः तथाच ह्राह्मा यण' । न मानमामन्त्र्य प्रातरनुवाक सुपाकुर्य्या इत्यध्वर्य्युं ब्रूयादिति । ततः किमित्यनाह सोध्वर्युः प्राहेति । स एव सुब्रह्मोक्तोध्वर्युः प्राह । प्रातरनुवाकोपाकरणात् पूर्वं मेन माशयेदित्यर्थः । ततः किं कुर्य्यात् उद्गातेत्यनाह । सह त इति । स उद्गाता ह्रतोऽध्वर्युणामन्त्रित. सन् हविर्धानम ण्डप गच्छेत् गत्वा स पूर्वया द्वारा हविर्धानमण्डपस्य पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने सोमात्मकस्य हविष आधार भूते द्वे शकटे

प्रपद्यते प्रपद्यत अतः हविर्द्धानद्वयं प्राप्तस्य उद्गातुः सनियमं विश्वरूपगान विधत्ते मदक्षिणस्येति । उदङ्मुखो मित्रवर्ग मुपविश्य विश्वरूपाः विश्वरूपशब्दवती पुम्भेवायु यतपदो मिल्वे तस्यां पङ्क्तौ गायत्री प्रगाय प्रगायनेनोत्पन्नानि स्तोत्राणि गायति । तथाच द्राह्यायणः पूर्वया द्वारा प्रपद्योत्तरेण हविर्द्धाने पूर्वेण चक्रे उदङ्मुख उपविशेत्तूष्णी-मिति । अस्यार्थः । पूर्वया द्वारा हविर्द्धानं प्रपद्यान्तरेण हविर्द्धाने शकटयोर्मध्ये पूर्वेण चक्रे चक्रयोः पुरस्तादुदङ्मुख-स्तूष्णीं स्तोत्रधर्म्ममात्र मास्ते सम्यवत् कृत्वा उपवेशनं हि त्वोपविशेदिति विश्वरूपगानविधिर्न नित्यः षोडशिग्रहवत् वैकल्पिकः तथाचोपपादित द्राह्यायणेन पूर्वोत्तरपक्षोप-न्यासेन विश्वरूपाणां गानं यजमानेनोक्तः प्रत्याचक्षीत । चतुष्टोमस्तोमसम्पदतिरेकादग्रहग्रस्ताभावाच्च वमतीवर्यो-ग्रहः प्रातरनुवाकः शास्त्र मासाश्च न सम्पल्लोपो यथान्यैः परिसामभिर्गायेतिचैव ब्रूयादिति अस्यार्थःयजमानेन चोदि-तोऽप्युद्गाता विश्वरूपाणा गानं प्रत्याचक्षीत न कुर्य्यादन्यथा चतुष्टोमस्याग्निष्टोमस्य स्तोतुः स्तोत्रीया अतिरिच्येरन्निति। किञ्च प्रातरनुवाक मेकसहस्रासामभि विश्वरूपाभि सम्पन्न-त्वादिवाह ग्रहोत्वा चमसयोर्वीय स्तोत्र मुपाकुर्य्यादिशं सपतोति यद्यात् । अनयोरावश्यकत्वात्तयोरत्राभावात् । विश्वरूपगानं न कुर्य्यादिति गायननिषेधः । अथ तदनु-पादनवसतीवर्य्यएव ग्रहः । प्रातरनुवाक एव शस्त्रमासा मिति विश्वरूपाभिः सम्पन्नत्वाद्विरोधोपि नास्ति सोमस्य तद्देशं ग्रां वासुरेरभावात् । यथान्यैः सम्पद्विरोधो नास्ति

तद्वत्तदीयगानेन तत्र यजमाननियोगः प्रधानं किन्तु यथो-क्तग्रहग्रस्तत्क्रमिः । तथा सति यदिच्छेत् तर्हि यजमानो नानुक्तोऽपि गायेदिति विवचितमिति । असौ विधिनिषे-धयो रुभयोरपि सूत्रकारेण दर्शितत्वादैकल्पिकोऽयं विधि-रित्यवगम्यते । विश्वरूपागान प्रशसन्ति । चत्रं वै इति प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । चत्रं वै चेम यागरचा-हेतुत्वात् । अप्रगीतसाध्या स्तुतिः शस्त्र । विद्यागमसम्बद्धहेतु-त्वात् । यदि विश्वरूपां गायेत् अस्य यजमानीयचत्रेण विश मनुपुष्टि मनुसृज्य वीर्य्य मनुवत्मनि सन्ततगामिनां करोति । अथो अपि च स्तुतशस्त्रयो रेव समारम्भाय सम्य-गुपपत्ताय एव व्यवसंसाया विच्छेदासत्त्वे विश्वरूपागानं भवति । विश्वरूपागानस्य कर्त्तृविशेषादर्शनात्परीचया कर्त्तव्यतां द्रढ़यति एतद स्माहेति । मित्रयुसुतो ग्लावो ग्लावनाम कश्चिदृषिः एतद्वच्यमाण माह उक्तवान् किल अद्य प्राह्ण वै प्रातरेव पापवसीयसं व्याकरिष्यामीति श्रेष्ठं मध्य मिदं श्रेष्ठमिति विभागं करोतीति । एवं ब्रुवः स ग्लावः उपवसथ्ये अग्नीषोमीयेऽहनि अपररात्रे प्रातर-नुवाकात् प्रागित्यर्थः । सदस्येवोदङ्मुख आसीन उपविष्टो विश्वरूपां गायति आसीत् । सदसीत्ये तत्समीपस्थहवि-र्द्धानमण्डप लक्षयति । स पूर्व्वया द्वारा हविर्द्धाने प्रपद्यत इति पूर्व्वत्र विद्यमानान् सदसि हविर्द्धानयो रभावाद् विश्व-रूपागानेन ज्योतिर्गानं दर्शयितुं कश्चिदुपवादं दर्शयति । तदुपवाद इति तत्रोऽपवादोऽन्योऽन्यसंवाद कश्चिदस्ति तस्यैव प्रदर्शनं हे अध्वर्य्यो स्तुतं स्तोत्र मनुहोता प्रातरनुवा-

केन शस्त्रेण किं प्रशंसीत शसन मकार्षीत इत्येवमुपक्रमि' ।
पृष्टतोध्वर्यु र्ब्रूयाद्यन्मम कर्म्म तदह मकार्षं मकारिषं तद्वो
तार पृच्छतेति तेन प्रत्युक्ता उपवक्तारो वदेत् होत. त्वं स्तुत
स्तोत्रं अनुहोता मातरनुवाके शस्त्रेण किमशंसदिति तेह
दित सन् उद्गाता ब्रूयात् यन्मम कर्म्म तदह मकार्षं तत्रै
प्रदर्शन यद्देय तदगासिष तत: किमित्यत्राह तद्येद्द्युरिति ।
तमुद्गातार वेदुपवक्तार मेव ब्रूयु' तेन प्रसिद्धेन हि उद्गात.
तमो वै तम एव ज्योतिर्विदुरु मेव साम स ब्रूयादिति ।
स एव तै: पर्यनुयुक्त. उद्गाता एव ब्रूयात् । तेन प्रसिद्धेन
येन ज्योति' सूर्य्यात्मक तेजो ज्योति' प्रकाशक मभूत् तेन
येन कतमपि ज्योतिर्निरव्यक्ताक्षरा भवति । यद्वा नक्षत्रशब्देन
तदधिष्ठानानि लक्ष्यन्ते । किञ्च तेन येन गायत्री ज्योति:
किञ्च तेन येन छन्दोमात्र ज्योति: तथा तेन येन सामापि
ज्योति. तथा तेन येन तेजो वै सामरूप्यमिति श्रुते. ।
तदपि साम्नान्तदविशिष्टता सूर्य्योपलक्ष्यते किं बहुना तेन
येन सर्व्वापि देवता ज्योतिरभवत् । तज्ज्योतिर्ज्योतिराख्य
नाम सामेयाह समासिष न तमइति किञ्च युष्मासु प्रति
वक्षु युष्मानेव पाप्मना पापरूपेण तमसा विध्यानि
बाधन्त युष्मानेवाऽस्मान् करोमीत्याह ब्रूयात् । तत्रैव सति
तान् एव पक्षून् पाप्मनैव तमसा विध्यतीति एव मपि
पुरा कृत्वा विश्वरूपागान पद्ये ज्योतींपि गायेदित्यर्थ: ।
यत्पूर्वं तद्द्वितीय इति न्यायेन मुख्यविधिकल्पनस्य युक्त
त्वात् अत एव द्राह्यायणी विश्वरूपागानपद्ये ज्योतिर्गान
तस्य कामप्रकार च दर्शयामास विश्वरूपायेद्रायेज्ज्योतीए-

थपि गायेत्यरिष्टिते प्रातरनुवाके अपोनप्त्रीयं नाम सूक्तं पुरा तस्माद्धोतार आरभमि त्वाग्रयणस्य यातु हिङ्कारं यवित्रं धावयदाम्नावं वा प्राप्य पुरा स्तोमयोगादग्निर्ज्योतिर्ज्योति रग्नि रिन्द्रोज्योतिरिन्द्रः सूर्योज्योतिःज्योतिः सूर्य्य इत्येतेषु पदेषु त्रिस्त्रिरेकैक मभ्यासं मनसा गायत्रं गायेदिति। अस्यार्थः विश्वरूपां गायेदिति तत्तर्हि होता प्रातरनुवाकाख्ये शस्त्रे समापि ते सति तेनैव वक्तव्यम् अपोनप्त्रीयं नाम किञ्चित् सूक्तमस्ति तदनुवचनात् पूर्वं होतार मेत्युक्ता सतनि ज्योतीष्यपि गायेत् अथवा आग्रयणं ग्रह-तोष्वर्योर्हिङ्कारवेलायां दशापवित्रं धारयन् तानि गायेत्। अथवा आम्नावं वहिष्पवमानस्तुतिदेशं प्राप्य स्तोमयोगात् पूर्वमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्येव प्रथमः पादः। इन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्र इति द्वितीयः। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्य इति तृतीयः। एवमेतान् त्रीन् पादान् प्रत्येकं त्रिरभ्यस्य प्रथमे पादे त्रिरभ्यस्तेन मनसा गायत्रं निधनं गायेदेवमुत्तरयोरपि विश्वरूपागानाश्रयस्य ऋचः प्रथमं पाद मनूद्य व्याचष्टे युञ्जेवाचमिति। शतपदीवाचं युञ्जे साम्ना युनज्मीति। यदाह तु वाग्वाव वागेव शतपदी बहुपादयुक्ता ऋगिति शतपदीति गायत्र्यादिभेदेन बहु-पादोपेता। तत्तदा तया शतपदा आत्मान यजमानञ्च प्रातः सनिं सनिदानं बहुदानं योहाता करोतीति। द्वितीयपाद मनूद्य व्याचष्टे। गायेति सहस्रसनिस्तोभा-दिदन बहुवर्त्तनि साम गायेदिति साम वै सहस्रवर्त्तनि तदा तेन साम्ना आत्मानञ्च यजमानञ्च सहस्रसनि

मेवोद्गाता करोतीति । तृतीयं पाद मनूद्य व्याचष्टे गायत्रं चैष्टुभमिति । चतुर्थं पाद मनूद्य व्याचष्टे विश्वारूपाणीति विश्वा सर्वाणि रूपाणि निधनानि संभृतानि सवनानि । सभृते. संभृतानि सम्पादितानि तेनैव समस्तकार्य्यकरणादिति । यदाह तत्तेन विश्वमपि सर्वमेव वित्तमात्मने यजमानाय च सम्भरति । उद्गाता सम्पादयति पञ्चम पाद मनुवदति देवा श्रौकाएसीति देवा इन्द्रादयस्य एतानि सवनानि श्रौकाएसि चक्रिरे सतवन्त इति वेदितारं प्रशंसति श्रौकोहास्मिविति । यः पुमानेवमुक्तप्रकारेण विश्वरूपागानं वेद अस्मिन्यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः उक्तस्थान मेव कुरुते तत्रैव प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । पुनराख्यायिकया .विश्वरूपागानं स्तौति असितमृगाहस्मेति । पुरा पूर्व्वं कश्यपाः तद्गोत्रोत्पन्ना ऋषयः असितगुणः सन्तो मृगा उद्गायन्ति स्म खलु ।

अथ पुनस्तत्सुनानं सामवेदाध्यायिनम् औद्दालकि मुद्दालकाख्या पत्यं कुसुरुविन्दनामानमपि ब्राह्मणः ऋषि दुद्गीथाय उद्गीय भक्तिं गानाय च वव्रे ववृरे वृतवन्तः । ततस्ते ब्राह्मणा ऊचुः । परस्परमेव मवोचन् किन्त अय कुसुरुविन्दो नोऽस्माकमप्रणीरित्यर्थः । ऋत्विकर्म्मपर्य्याया दृतएव हन्तेति प्रश्ने । इमं कुसुरुविन्दं अनुव्याहराम: वयं किञ्चित् प्रतिज्ञाम इति ते पुनरनुव्याहरिष्यन्त. सन्तस्त मुपनिषेदुः समीप प्रापाः स पुनस्तेषामभिप्राय ज्ञात्वैव मुवाच । हे ब्राह्मणाः वो युष्मभ्य नमः नमस्कारोऽस्तु । प्राह्णे वै प्रातरेवाह यजनमस्तापय परिसमापयामि यथा

तु वै खलु एतस्य धामस्य शीर्ष कीटराद्युपहतं वा गृहादिकं अतुसमादधे किञ्चित् समर्थः समाधत्ते। एव वै वदत् सेवाहं यज्ञस्य वैकल्यपरिहाराय अर्थिमानेन यजमानेनाधि करिष्यामि नियुक्तोस्मीति तेनोक्तास्ते ब्राह्मणा स्तस्मै कुसुरुविन्दाय मनसि स्थितमभिप्रायजात कः कश्चिद्वोचदिति तूष्णाः हिं कृत्य हिकार कृत्वोत्तस्थुरिति इति शब्दो वाक्यसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमखण्डः ।

वाङ्मनसः स्वरूपमिदं खलु विश्वामित्रायैव कथमुवाच। वसिष्ठाय ब्रह्मोक्तवान् कथ चोक्तमिति। विश्वामित्राय मन इति। एव ब्रह्मेति वसिष्ठाय तद्वैतस्मादेवैतद्ब्रह्म वासिष्ठं वासिष्ठस्येवावधारण स एव ब्रह्म विन्दति एव वाङ्मनसयोर्वेदितारं वासिष्ठच प्रशस्येदानीं तदिदं वासिष्ठं वा ब्राह्मण कुर्वीतेति विधत्ते अपि हैवमिति। अपि ह स्वत एव एवम्विद वा यथोक्त प्रकारेण वाङ्मनसयोर्वेदितारं वा वसिष्ठगोत्रोत्पन्नं वा त्रयीविद वा ब्रह्माणं कुर्वीत। सोदाहरण वाङ्मनसयोर्यज्ञनिर्वाहकत्व दर्शयति तद्यथेति। तत्तेषं सति यथा लोके कश्चित्समर्थः उभयवर्तनिना रथेन उभौ वर्तन्यौ चक्रे यस्य तेन रथेन यां

या दिशमन्तुं प्रार्थयते तां तां दिशमुख प्राप्नोति एव तथैवत्वमयवर्त्तनिना उभे वाङ्मनसे वर्त्तन्यौ चक्रस्थानीये यस्य तेनैतेन यज्ञेन य काममिष्टं पदार्थं कामयते यजमान त काममभ्यश्नुते अभितः प्राप्नोति। तथा च बह्वृच ब्राह्मणे पठ्यते—

अथ केन ब्रह्मत्व क्रियत इति त्रयीविद्ययेति ब्रूयात् अथ वै यज्ञो योय पवते तस्य वाङ्मनस वर्त्तन्या वाचा हि मनसा च यज्ञो वर्तत इति। अथाहेति अथेति ब्रह्म कर्त्तव्य विध्युपक्रमे प्राणानामिन्द्रियाणा मध्ये मनोयत्र स्वार्थभाव्ये तद्वर्त्तन्यात्मकत्वात्तथासति स ब्रह्मा यदावा व्याह इति वाग्विसर्जनं करोति तत्तदा वाचि मनः प्रतिष्ठापयति वाङ्मनसे एकीकुर्य्यादित्यर्थः। ननु पूर्वकत्वा-द्वाक्यमहते। तत्रैव सति यथा कश्चिदेकवर्त्तनिदा एक चक्रेण रथेन न काञ्चन काममपि दिश न यश्नुते न प्राप्नोति। यावदिति यद्ध्यजुःसामभिर्होत्रध्वर्युरुद्गातारो यावत्त कर्म्म कुर्युः। तावत्तावन्तं काल ब्रह्मा वाच यमो वाग्यमनयात् तुमूर्षेद्भवेत्। अत्र विशेष माह सूत्रकारः— प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाच यच्छेत्। आप्राना विमो चनात्तास्वेव प्रणीयमानास्वाह विष्कृतस्त्वयजुपयाञ्चा समिध प्रस्थानीयायाइति वा यत्र वा स्वयुर्वैकचो चेष्टेता यत्र वा न चेष्टेतां वाग्यत प्रायस्वेव स्यादिति। अस्यार्थं प्रणीता प्रणयनमारभ्य तद्विमोचनपर्यन्तम्।

अथ वा प्रणीताप्रणीयमानासु आरभ्य आह विष्कृत. हविष्कृदेहीति समेयपर्यन्तं। यद्वास्तं यजुरारभ्य वा

समिधः प्रस्थानीयायाः प्रस्थान मनुयाजप्रचारस्तदर्थो समिधस्थानीया तस्य आधानपर्य्यन्तम् अथ वाध्वर्युहोत्रोः कर्म्माभावेऽपि ब्रह्मवचो न कामचारः किन्तु तत्रापि ब्रह्मा प्रायेण वाग्यतः स्यादिति ऋग्वेदविहितकर्मन्यूनातिरेके प्रायश्चित्तत्वेन ब्रह्मणा कर्त्तव्यं व्याहृतिहोमं विधातुमादौ वेदत्रयसारत्वेन च व्याहृतीः प्रशंसन्ति प्रजापतिर्वा इति। प्रजापतिर्ब्रह्मा इमान् प्रसिद्धान् त्रीन्वेदानसृजत। तेन सृष्टास्ते वेदा एनं प्रजापतिं नां चित्वन्नाप्रीणयन् ततः प्रजापतिस्तेभ्यः सारलिप्सया तानभ्य पीडयत्तेभ्यः पीड़ितेभ्यः भूर्भुवस्वरिति व्याहृतित्रय मक्षरविसनिरगच्छेत्। तस्य विवरणम्। ऋग्भ्यो ऋग्वेदाद्भूरित्यचरत्नव्याहृतिरूपस्य। स सोऽयं भूलोकोभवन्। यजुर्भ्यो यजुर्वेदाद्भुव इत्यचरस्य रसोऽन्तरिचलोको भवेत्। सामभ्यः शामवेदात् स्वरित्यचरसः स्वर्गोलोको भवेदिति। प्रथमं व्याहृतिहोमं सस्तुतिकं विधत्ते। तद्यदिति। तत्र यदि ऋग्वेदविहितात् कर्म्मणः उल्वणं न्यूनमधिकं वा होत्रकं वा होत्रादिभिः क्रियेत। तत्तर्हि गार्हपत्यमग्निं परेत्य भूः स्वाहेत्यनया व्याहृत्या जुहुयात्। अयं वै अयमेव भूर्लोको गार्हपत्यं अयमेव लोकऋग्वेदः। तद्देतेनैव होमेन इमं लोकञ्च ऋग्वेदञ्च स्वेन स्वकीयेन रसेन सारेण समर्द्धयति समृद्धं करोतीति। द्वितीयव्याहृतिहोमप्रशंसां विधत्ते अथ यदीति। अथेत्यवान्तरवाक्योपक्रमे यजुष्टो यजुर्वेदविहितात् कर्म्मणो यदुल्वणं न्यूनमधिकं वा अध्वर्य्यादिभिः

क्रियेत तर्हि अन्वाहार्य्यपचनमग्निं परेत्य भुवः स्वाहेति। ब्रह्मा जुहुयात्। अन्तरिक्षलोको वै अन्तरिक्षलोकएवान्वाहार्य्यपचनः अन्तरिक्षलोकएव यजुर्वेदस्तद्देतेनैव होमेन अन्तरिक्षञ्च यजमानं च स्वेन सारेण समर्द्धयति॥ तृतीयव्याहृतिहोमं प्रशंसन् विधत्ते अथ यदीति। स्पष्टमेतत्। एवं विशेषेण प्रायश्चित्तं विधायेदानीं साधारण्येन प्रदर्शयति अतोवाव इति। अतोवाव अपिवा यतमस्मिन् कर्त्तुमस्मिंश्चित् कर्म्मणि उल्वणं न्यूनमधिकं वा क्रियेत तदा सर्वदेवात् पर्यायक्रमेण जुहुयाद्व्याहृतिभिर्ब्रह्मा जुहुयात्। तथावास्य यजमानस्य यज्ञ अस्रुवः अन्याक्रतो भवति किन्तु स्वर्गाक्रतः यथोक्तमार्गेणैव क्रतो भवति॥

हविषा स्कन्दने पात्रादीनाञ्च भेदने प्रायश्चित्तं विधातुमादौ दोषं दर्शयति अधः स्कन्नाहेति। अथ पुन स्कन्नाद्विष. स्कन्नाद्वा भिन्नात् पात्रादीनां. भेदाद्वा परस्तेधा त्रि.प्रकारेणेत् क्रमति कथं देवान् दिव यदधिष्ठितन्दिवि लोके चेति तृतीय गगनं चित्तसख्या पूरकत्वात्। एव मन्यदपि वाक्ये यत्र प्रायश्चित्तं.विधत्ते तदभिमर्शेदिति देवान् दिवञ्च यज्ञो गादुदगमन्। ततस्तत्कारण मा मान्द्रविणं तद् यज्ञफल अष्ट आप्नोतु। एवमन्यदपि व्याख्येयम्। देवानित्यारभ्य यत्र कच यज्ञो गात्ततो मा द्रविण मष्टित्यन्तेन मन्त्रेण स्कन्दं हविर्भिन्नं पात्रादिकञ्चाभिमृशेत्। तद्देतेनैवाभिमर्शनेन आत्मानञ्च यजमानञ्च स्वेन रसेन समर्द्धयतीति। यज्ञ हविषा वेष्णवं वारुणं वांपा सुपनयनं प्रायश्चित्तत्वेन विधातुं तदर्थवादत्वे नेदमाम्नायते

वारुणौ वा इति वरुणो वै अपाम्पतिः वरुण एव एतस्मिन्नत्यये एवं विद्वान् पुनर्यथास्थापितवानिति।

अथ प्रायश्चित्तं विधत्ते यद्यन्न इति। यद्यदि यज्ञे उल्बणं क्रियते तर्हि परोरजसेत्यादिना स्वयं हविर्भिन्नमप उदकानि तस्मिन् हविषि उपनिनयेत् पाकवेलायां हविरुद्गच्छेदेतेनैवापो उपनिनयेनात्मानञ्च यजमानञ्च स्वेन स्वेन रसेन समर्द्धयतीति। वरुणेन यज्ञस्य विष्णोः समर्पितत्वात् वैष्णवानां वारुणानां वा पात्राणामुपनिनयने कृते यज्ञः समाहितो भवतीत्यर्थः। अस्य मन्त्रस्यायमर्थः। ययोर्विष्णुवरुणयो रोजसा तेजसा च रजांसि लोकाः स्कभितानि यथावस्थापितानि। किं वयोभिः वीर्यैः तैर्वीरतमा अतिशयेन वीरौ। तथा शविष्ठा शविष्ठौ। अतिशयेन बलवन्तौ। अपि ययोभिः सहोभिरत्यद्दीर्यैर्बलैरप्रतीता अप्रतिगतैवत्येते ईश्वरौ भवतः यत्पतिरैश्वर्यकर्मापूर्वं इतौ पूर्वं प्रथममाम्नातत्वौ विष्णू वरुणावुभयत्र द्विवचनं परस्परसाहित्यापेक्षया विष्णुवरुणावित्यर्थः। अयगन् यज्ञोगमत्। गमेर्लुङि मोनोधातोरिति नकारे कृते रूपं स्वाहा सुष्टु हुत मस्त्विति॥ ५॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये पञ्चमः खण्डः॥ ५॥

अथ षष्ठखण्डः।

विराजोऽतिरेके अनूनतायां प्रायश्चित्तं दर्शयितुमाह—

तद्देति। तदेतदस्यमाणं विद्वानाह सम्यगुक्तवान् किल यावद्वा यावत्काले होता ऋचा करोति शस्त्रादिकं पठति तावद्धोतर्य्येव यज्ञस्तिष्ठति यावदेवाध्वर्युर्यजुषा यजुर्वेदविहितं कर्म करोति तावदध्वर्युष्वेव यज्ञस्तिष्ठति। यावदुद्गाता साम्ना स्तोत्रादिकं पठति तावदुद्गातर्य्येव यज्ञस्तिष्ठति। यत्र यस्मिन् काले उपरता होत्रादयः कर्मरहितास्तिष्ठन्ति तावत् ब्रह्मण्येव यज्ञस्तिष्ठतीति। अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह तस्मादिति। यस्मादेव तस्मात्तस्मिन्काले होत्रादीनां व्यापाराभावकाले ब्रह्मा वाचंयमो बुभूषेदेवेत्यवधारणो भवेदेवेत्यर्थः। एवं वाग्यमनं विधाय तल्लोपे प्रायश्चित्त माह। स यदीति यदि ब्रह्मा प्रमत्तः अनवहितः सन् व्याहरेत् मौनं परित्यजेत्तर्हि भूर्भुवः स्वरित्येव वा व्याहृतीर्वा मनसानुद्रवेत् चिन्तयेत्। वा शब्दस्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तान्तर माह—वैष्णवीं वर्चं मिति। यदि प्रमादात् ब्रह्मा तदा व्याहरेत्तर्हि इदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णवीमृचं वा मनसानुद्रवेदित्यनुषङ्गः। अथ सर्वप्रायश्चित्त तया महाव्याहृत्या होम विधातुं होम मुपक्रमते—राज्ञोहमिति। मितस्य मुष्टिभिः परिमितस्य राज्ञ. सोमस्यांशूनवयवानादाय मर्कटवेषधरइन्द्र उत्तरत्र मघवन्निति मर्कटस्य सम्बध्यमानत्वाद् इच मायुभूवे उदपतत्। तत्र किमित्याह—स आरुणीति। यथास्य आरुणि उद्दालक. प्रायश्चित्तं कर्तुं आहुतिमुपयोयाच हे मर्कट त्वमेनानशुने विवप्स्यसोति वा अपघत्वामृत. सन् यतो इषादयप्यसि। मर्कटस्योत्तरं दर्शयति—सद्यो यावेति। पुनराहरणैर्घचन

दर्शयति—प्रायश्चित्तं होष्यामीति। पुनर्मर्कट आह—किमिति। इत्यारुणिरुत्तरमाह—सर्वं प्रायश्चित्तमिति। पुनः मर्कटः पृच्छति—किं सर्वप्रायश्चित्तमिति। इत्यारुणिरुत्तरमाह—महाव्याहृतीरिति। सहोवाचो मारुणेदिति। स मर्कटः श्री मित्यङ्गीकृत्यैव मुवाच ह हे आरुणे आहुतिमान् आहुतियुक्तस्त्वं मर्कटोऽशूनाद् आजहार अतः सर्वंप्रायश्चित्तं होष्यामीति यद्ब्रूषे कथमिति तद्विदाञ्च कथं कस्येदं प्रायश्चित्त मिति कथमज्ञासीरित्यर्थः। पुनरारुणिरुत्तर माह—सहोवाचेति। स एव मुवाच यत्र कर्मणो न्यूनत्वम् अधिकत्वं मयगतं ज्ञातं यच्चपि चानवगतं तस्य सर्वस्य ज्ञातस्याऽज्ञातस्य विहितविशेषप्रायश्चित्तस्यैव महाव्याहृतीरेव प्रायश्चित्तिरिति शास्त्रतोऽयगच्छतीति। अस्तु प्रकृते किं मायात मित्यत्राह तस्मादिति। यस्मादेवं तस्मादेतां महाव्याहृती मेव सर्वप्रायश्चित्तार्थं जुहुयात्। तत्रैव प्रायश्चित्तान्तर माह अपि वेति। अपिवाऽथवा अज्ञात मनवगतं यन्न्यूनत्व मधिकत्वम् यदपिवाऽज्ञातं यज्ञस्य सम्बन्धि मिथ ऋत्विग्भिः मिथः क्रियते। हे अग्ने अस्य यज्ञस्य सम्बन्धि तदुभयं कल्पय। फलसमर्थं कुरु। हि यस्मात् त्वं यथातथं कर्मणः स्वरूपं वेत्थ जानासि। स्वाहा हुतमस्तु इत्यनेन मन्त्रेण जुहुयात्। अपिवा इति। अपिवा प्राजापत्यां प्रजापत्ये इत्यस्य व्याख्यानं शुक्लं नोऽस्मार्कं तदभीष्टं मस्तु किं तु वय रयीणां धनानां पतयः स्यामेति। अनेन मन्त्रेण प्राजापत्यां प्राजापति देवताका माहुतिं जुहुयात्। तदेतेनैव आत्मानं च यजमानं च स्वेनाभीष्टेन

रसेन यज्ञफलेन समर्द्धयति समृद्धिं करोतीति। यज्ञेन मृण्मयपात्रभेदने प्रायश्चित्तं दर्शयति—अथ यद्यावीति। अथ पुनर्यदि किञ्च यदपि शरावोदञ्चनादिकं मृण्मय पात्रं भिद्येत तर्हि व पात्रं भूमिर्भूमिरित्यादिना मन्त्रेणाभिमृशेत्। अस्य मन्त्रस्याय मर्थः—भूमिविकारात्मिका भूमिः प्रकृतिभूतां भूमि मगात् अपि च माता सर्वस्य जगतोनिर्मात्री मातारं पृथिवी मेवागात् द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः वयं पुत्रैः पशुभिश्च समृद्धा भूयाम भूयास्म यस्मात् द्वेष्टि स भिद्यतां विदीर्यतामिति तद्वैतेनैव तदभिमर्शनेन आत्मानं च यजमानं च स्वेन रसेन समर्द्धयति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
पङ्क्तिशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमा-
ध्याये षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमखण्डः।

अर्थवादपुरःसरं सौम्यं चरुं विधत्ते—घ्नन्तीव वा इति। राजानं दीयमानं ओषध्यधिपतिं वा सोमं घ्नन्तीव हिंसन्तीव। स च सोमस्तेन प्रमीयत इव भवति। यदस्मा इवं सोमं तदभिषुण्वन्तीति तस्याभिषुतस्य मृतप्रायस्य सोमस्य एतां प्रसिद्धाम् अनुस्तरणी मृतस्यानुस्तरणीमेतां कुर्वन्तीति यद्यस्मात् सौम्यं सोमदेवत्यं चरुन्निर्वपन्ति तस्मादत एव लोके पुरुषाय सर्वस्मै मृतायानुस्तरणी क्रियते।

वैतरणी नचुत्तारिका गौः दीयते। अतः सोमाभिषव-
निमित्तं सौम्यं चरुं निर्वपेदित्यर्थः। तथा चाध्वर्युशाखाया
माम्नायते—घ्नन्तीव वा तं सोमं यदभिषुण्वन्ति यत्सौम्यो
भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव तदुत्तरार्द्धे वा
मध्ये वा जुहुयादेवाभ्यां समं दद्यात् दक्षिणार्द्धे जुहोती-
त्यादि। हुतशिष्टे पात्रस्थिते सौम्ये चरावाज्यं पूरयित्वो-
दवेक्षणमर्थवादेन विधत्ते साध्यानामिति। पुरा सत्रं
बहुकर्त्तृकं द्वादशादिबहुदिनसाध्यं यागमासीनानामनु-
तिष्ठति साध्यानामेतन्नामकानां देवानामचक्षु चक्षुःषु कैश्च-
राशिकता जज्ञिरे ते देवा इन्द्रमुपनिषेदुः दुरपगमन् गत्वा
चैवमवोचन्। तेषां सत्रमासीनानामस्माकं चक्षुःषु शर्करा
कथं जायेरन्। हे इन्द्रचक्षुःषूत्पन्नाः शर्कराः विद्याः जा-
नीष्व। इत्येवं पृष्टमावस्तत्परिहार यातेभ्यो देवेभ्यः सौम्ये
चरावेतत् प्रसिद्धं श्यावं भा इडमाजरं प्रायच्छत्। ततस्त-
दाज्यमवैक्षन्त। तदवेक्षणेन ते देवाः प्राक्षन् तेषां चक्षुंषा-
यतत शर्कराण्यभूवन्नित्यर्थः। कश्चित् पुमानेव विद्वान्
जानन् सौम्यं चरुमाज्यं पुनरवेक्षत इत्यर्थः। अत्र विशेषो
बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते। प्रतिगृह्य सौम्यं होता पूर्वं छन्दोगे-
भ्योऽवेक्षेत एके पूर्वार्धं छन्दोगेभ्यो हरति तत्तथा न कुर्या-
द्वषट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीति ह स्माह। तेनैव
रूपेण तस्माद्वषट्कर्त्तैव पूर्वमवेक्षेताथैनं छन्दोगेभ्यो हर-
तीति प्रशंसापूर्वकं वैतिकर्त्तव्यताकं सौम्यं चरुं पायनं वि-
धत्ते योऽसमन्नाद्यायेति। यः पुमानन्नाद्याय अन्नादिभक्षणा-
यालं समर्थः सत्रपि अथ शब्दः अप्यर्थे। अत्रं नाद्याद्यालि

शरीत्वा स पुमान् सदृशो दक्षिणार्थं द्विजातिगम्यत्वादेव होमविशेषहुतशिष्टं सौम्यं चरुं प्राश्नीयात् उद्गाता। तस्माद् भक्षणादन्नाद्यं तं जनं आमति प्राप्नोति यो जनो अन्नाद्याय समर्थः सन्नपि अन्नं नास्ति किञ्च अस्मात् प्राशनात्मितरोऽपि द्रष्टा भवन्तीति शेषः अतो जन्येन जनहितेनान्नेन भक्षणसामर्थ्येनैवान्नमत्ति अदनादन्न सामर्थ्येनैवान्नमत्तीत्यर्थः। न केवलमिहलोके किन्तु परत्राप्यन्नादो भवतीति॥ ७॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये

सप्तमः खण्डः॥ ७॥

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः॥ १॥

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

प्रथमः खण्डः ।

अथाग्निमे वक्ष्यमाने धर्म्मा: कथ्यन्ते । तत्र तावदु-पाम्शे गायतानर इत्येतामाद्या मृचं साम्ना प्रच्छन्नां गाये-दिति प्रशंसापूर्वकं विधत्ते प्रजापतिरकामयतेति । प्रजा-पतिर्विधाता पुरेवमकामयत बहुस्यां स्थावरजङ्गमत्वेन नानाविधोऽहं भवेयं तस्यैव विवरणं प्रजायेयेति । स एवं कामयित्वा रेतस्यां रेतस्या प्रथमाधूस्तदन्नं यादृगपि रेतस्या । तामुपांशु गायतेत्येतामृचं साम्ना प्रच्छन्नां ध्या-साम् अगायत् । यदि यथिदृचमसाम्नी सामरहितामगा-स्यत्तर्हि अनस्थिकं अस्थिरहितं मां समजनिष्यत । तत् साम निराधारमजनिष्यत तत् साम निराधार अजनिष्य तेत्यर्थः तस्माद् यामृच साम्ना प्रच्छन्नां गायति गायेदि-त्यर्थः । यस्मादेवं तस्माल्लोके पुरुषो मांसेन त्वचा लोम्ना च प्रच्छन्नं समजायत इति रेतस्यापान्वि' यत्वर्णं विधत्ते चि-रुद्ग्रहातीति । पवमानायेन्दव इत्यत्र यकारवकारयाकारेषु त्रिषु अक्षरेषु प्रत्येकं प्लुत कुर्य्यादित्यर्थः । तथाच ब्राह्मणः रेतस्यायास्त्रिरुद्ग्रह्णातीति ब्राह्मणं भवतीति या३वा३मा-नायेन्दवा३ इति । तत् प्रशंसति त्रय इमे लोका इति इमे प्रसिद्धाः पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकास्त्रयः एषां लोकानाम-वरुध्यै प्राप्त्यर्थं त्रिरुद्ग्रह्णीयात् यत एव च त्रिभ्यो रेतः

सिध्यति। तत्रत्यं हिङ्कारं निषेधति न हिं कुर्या-
दिति। हिङ्कारनिन्दया तदर्जनं प्रशंसति वज्रो वै
इति। निगदसिद्ध मेतत्। नियमान्तर माह रेतस्या
इति। रेतस्या प्रथमा ऋक् छन्दसा गायत्री देवतया
प्राजापत्या प्रजापतिना गीतत्वादिस्थिवं सर्वं धारयन्नेतया
रेतस्या गायेत्। हि यस्मादिदं सर्वं रेतः। तथा च
श्रूयते प्रजापते रेतोदा देवानां रेतो वर्षा: वर्षस्य रेत
श्रोषधय इत्यादि। रेतस्यायाः सेतिकर्त्तव्यताक गानं
विधायेदानीं द्वितीयाया मभिते मधुना पय इत्यस्यां गानं
विधत्ते। द्वितीयाया गायतीति गायेदित्यर्थः। तत्र
विशेष माह तस्मादिति। तस्या ऋचि द्वे अक्षरे सम्प्रयन्नी
व्यतिषजति व्यतिषक्ते कुर्यात्। ते के अक्षरे इत्यत उत्तम्
मध्यमस्य पदस्यायर्वाणो अग्निग्रयुरिति। अस्य पादस्यो
त्तममन्त्यमक्षरमुत्तमस्य देवं देवाय देवयुमिति अस्य च
प्रथमं चाक्षरं तथा च द्राह्यायणेन गानमे व्यतिषङ्ग
दर्शितवान् आयर्वाणो अग्नियादेश्‌ पूर्वं देवायदा इति
एतत् प्रशंसति व्यतिषक्ताविति। स्पष्टार्थः। गाने नियमं
दर्शयति गायत्रीच्छन्दसेति। छन्दसा गायत्री देवतया
आग्नेयी। अत्यधिष्ठानरूपां पृथिवीं ध्यायन्नेतया गाये-
दिति। अथ सनः पयस्वगंगव इत्यव तृतीयायां गानं
विधत्ते तृतीयां गायतीति। गाने विशेषमाह—तां बल
वदिवीरमेव गायतीति। ता ऋचं बलदिव प्रयच्छन्त-
दिव। उरःस्थानेनैवोद्गायेदित्यर्थः। विशेषमाह तस्या
इति। तस्या ऋच उत्तमाहे द्वे अक्षरे द्योतयतीति

ब्राह्मणं भवति ये जद्र्ध्वं हिङ्कारात्ते निर्ब्रूयादिति गौतमः पाधाइति धानञ्जय्य इति। हिङ्कारादूर्द्ध्वं यदक्षरं निरुक्तं गेयमिति गौतमस्य मतं हिङ्कारात् पूर्व्वं पाधा इत्यक्षरद्वयं निरुक्तं गेयमिति तत् प्रशंसति चक्षुरिति। तत्तेन अक्षरद्वयद्योतनेन चक्षुरेव प्राणत्वेन युनक्ति। तस्मात्तत एव चक्षुर्युक्तं सम्बन्धमेव भवति अत्रापि गाने नियमाह— त्रिष्टुप्छन्दसेति। पूर्ववद्व्याख्येयम्। अथ दविद्युतत्या रुचेत्यस्यां गान विधत्ते चतुर्थी गायतीति। अत्र विशेषमाह—तस्याश्चत्वारीति। चिरस्य गायेदित्यर्थः। ततः स्तौति द्वादशाक्षरपदेति। तदेतदनूद्य मतभेदेन व्याचष्टे सूत्रकारः। तस्याश्च त्वायुक्तमाद्दॆऽक्षराणि श्रोत्रमयानीति ब्राह्मणो भवति हिपुरस्ताद्धिङ्कारात्तयोपरिष्टादिति गौतमः सोमाः शुक्राइति धानञ्जय्यइति स्पष्टार्थः। तत् प्रशंसति श्रोत्र मेवेति। तत्तेनाक्षरचतुष्टयद्योतनेन श्रोत्र मेव प्राणत्वेन युनक्ति। तस्मात्तत एव श्रोत्रत्वं युक्ताचतुष्टय सङ्ख्यया। कथं द्वे श्रोत्रे उपाधिभेदेन तथा प्रतिश्रवणे प्रतिध्वनि इत्येवं मतः तस्मात्पुरुषः सर्वा दिशः शृणोति। सर्वासु दिक्षु वर्त्तमानशब्दान् शृणोतीत्यर्थः। तस्यैव विवरणं परागपि यद्गच्छत् प्रत्यङ्शब्दानपि सर्वतः शृणोति। गाने नियम माह जगतीच्छन्दसेति। हिन्वानो हेतृभिरित्यस्यां गान विधत्ते पञ्चमीमिति। वचनाश्चतुरवनर्द्दीपञ्चमी कार्या हिङ्कारादूर्द्ध्वम् एकः त्रयः पूर्वे अवनर्दास्तथ पूर्वेषु विश्वस्यवनर्द्दीयत्यक्षरं निनर्देदित्यर्थः। तत् प्रशंसति प्राह वहुतमादिति। य एवं विनर्द्दायति स

बहुतमापुरुषावहसन्ततिपर्यन्त मन्न मत्तीत्यर्थः किञ्च य एवं वेद सोऽपि अन्नादो भवति। तत्रैव विशेषान्तर माह। निरुक्ताचेति। ता मृचमिरुक्ताञ्च गायेत् अयमर्थः। तस्य चत्वारो गीयते। अवनर्द्धाः तान्निनर्द्धवन् क्रमेण निरुक्त मनिरुक्तमिव व्यत्यासङ्गायेदिति। तथा च द्राह्यायणः—तस्याः द्वितीयं पाद निर्ब्रूयात्तृतीये चाक्षरे पञ्चम षष्ठे इत्यस्यार्थः। अस्या द्वितीयं पादं निरुक्तं गायेत् तृतीये पादे प्रथम चतुरक्षर मनिरुक्तम्। पुनः पञ्चमषष्ठे निरुक्ते गायेत्। द्विकारादूर्ध्वं पुनरप्यनिरुक्त मित्येवं व्यत्यासमिति तत्प्रशंसति निरुक्तेन वै इति। अस्या ऋचि निरुक्तत्वेनैव अवत्योक्त निरुपद्दे निरुक्तपदैः वाक्यालम्बनं भजते किञ्च अस्या निरुक्तं तत् कार्य्य मुपजीवन्ति यद्यैवं वेद सोऽपि वाचं भुंक्ते य एना मुपजीवति च। अत्र नियम माह अनुष्टुप्छन्दसा इति। एषां छन्दसा मनुष्टुप्छन्दश्चतुष्टं भूतभविष्यद् वर्त्तमानस्य पादचतुष्ट मिति चतुष्ट्वसाम्यादेव तथा प्राजापत्या सर्व मेवन्यायन् गायेत्। हि यस्मादिदं जगत् प्राजापत्यं प्रजापतिसम्बन्धीति। अथ ऋधक् सोमस्यस्य इति। अस्यां गानं विधत्ते षष्ठीं गायन्ति। अत्र विशेषं दर्शयति—तस्मात् द्वे द्वे अक्षरे षडक्षरपर्यन्तम् उदात्तं गायेत्। तदेव मतभेदेन दर्शितवान् सूत्रकारः अष्टगमानोदायिया कावा२ इति धानञ्जय्यः। कवा२ इति शाण्डिल्य इति तदक्षरसंख्यां गायति। तत् प्रशंसति षडृतव इति। षट्स्वेवं वसन्तादिषु सर्व प्रतितिष्ठति। ऋतौ एव विभिन्नस्य कालस्य मर्यादस्तिमन्निमित्तका-

रथत्वात् । अत्रापि नियम माह पङ्क्तिच्छन्दसा इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । एवं सर्वासूचु गानं विधाय किञ्चिन्मद्गुद्य फलदर्शनेन स्तौति इडेव च.वा इति । गायत्रीच्छन्दोयुक्ते प्रातःसवने त्रिष्टुभं तृतीया मृचं गायति जगतीं चतुर्थीं गायति अनुष्टुभं पञ्चमीं गायति षष्ठीं पङ्क्तिं गायति । एवं सोम मिडेव चकारात्परत्रापि विभक्ति रादराथी । मनसा गच्छति । सङ्कल्पेनाभीष्टानि प्राप्नोति इत्यर्थः । *गायत्रे गानं दर्शयति गायत्रे हे गायतीति ।* तत् फलं दर्शयति प्राणमेवेति । तत्तेन ह्योर्गानेन प्राण मेवाप्नोति । हि यस्माद्गायत्रं यथा फलप्रत्वात् यद्यप्यवमानेपि विशेषान्तरं विधत्ते रथन्तरीति । उत्तरा मृचं रथन्तरवर्णान्तां गायेत् । अत्र विशेष माह द्राह्यायणः—तस्या ऊर्ध्वं प्रस्तावाद्यत्वार्यंच्चराण्यभिष्टोभेदिति । तस्यायमर्थः । तस्या रथन्तरवर्णोत्तमात् प्रस्तावादूर्ध्वं मुद्गीथस्यादितश्चतुरक्षरं रथन्तरवन्नकारैरभिष्टोभेदिति । तत् प्रशंसन्ति इयं वै इति । इयमेव ऋक् रथन्तरं तद्धर्मकत्वात् । किञ्च अस्या मेव ऋचि सामनि च प्रतितिष्ठतीति यद्वा अस्यां गोयमानाया मेवं यजमानः प्रतितिष्ठतीति । यज्ञफलं भवेदिति ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयखण्डः।

अथैतास्वृक्षु विधास्यमानेन बहिष्पवमाने सामानुलोम्यं विधत्ते—ता वा एता इति। समर्था भवन्ति। यथेन्नं पराच्य मानुलोम्येन गीयन्त इत्यर्थः। आज्यस्तोत्रेषु तासां प्रातिलोम्यं विधत्ते—प्रतीच्यइति। येन प्रतीच्यः प्रत्यङ्मुखाः प्रतिलोम्ययुक्ता भवन्ति तेन मनुष्यलोकाय युज्यते देवलोकापेक्षया मनुष्यलोकस्य प्रत्यग्भूतत्वात्। प्रशंसापूर्वं धूर्गानं विधत्ते—एष वा वजात इति। तस्य बहिष्पवमानस्य सम्बन्धिन्यो धुरो येन गीयन्ते गायत्री गीतेरेव केवलविकारा धुरः। यथोगाद्दयोपि धुर इत्युच्यन्ते। एष वाव अय मेव जातः जन्म फलवान्। एष वाव अयलुप्तजरायुः। जरायुर्गर्भवेष्टनं तद्रहितः अज्ञानरहित इत्यर्थः। अत एव आर्त्विजीनः ऋत्विक्कर्मार्हः यः एवं विद्वान् जानन्धुरो गायति त जानमेवैन मन्नाद्याय परिव्यक्तव्येव उद्गातारमेवान्नभक्षणाय समर्थं करोतीत्यर्थः। किञ्च उभावन्नमत्त उद्गाता यजमानयोभावन्नमत्तः। तत्र प्रथमगाने विशेषणमाह या प्रथमा इति। तत्र या प्रथमा धूः ता मन्नाद्यं भूयादिति ध्यायन् गायेत्। तत्प्रथमति रेतस्य इति तत्तेन ध्यान पूर्वकेण गानेन यद्वा: सिञ्चाय मेकाचैव प्रजोत्पत्तिमेवेत्यर्थः। अन्नाद्यं मति दधाति। धारयतीति। तत्त्व हिङ्कारं प्रतिषेधति न हि कुर्य्यादिति। हिङ्कारनिन्दया तद्वर्जनं प्रशंसति यद्धिङ्कुर्य्यादिति। व्याख्यात मेतत्। तस्या छन्दो रेतस्या दर्शयति रेतस्या इति। छन्दोरेतस्या प्रथमा गायत्री युज्यते मनव प्रजापतिना प्राणत्वेन धीयते॥

अथ द्वितीयस्या ऋचि गाने विशेष माह—या द्वितीया इति तस्य या द्वितीया तमार्गां गायत्रेन प्राप्ता गायत्री गायत उद्गाता तस्या ऋचो द्वे अक्षरे संग्रयनो व्यतिमजति। कथं मध्यमस्य पद्स्योत्तम मक्षर गुह्यम्। अस्य पाद प्रथमं अथर्वाणो अग्निग्रयुर्देवं देवाय देवयुरिति। अन्यत् पूर्ववत्। या तृतीया ता मिति। या त्रिष्टुभं गायन् तस्यान्तिमार्धर्चे हिङ्काराद्दूर्ध्वं या द्वे अक्षरे द्योतयति निरुक्तं गायेदित्यर्थः स्पष्टमन्यत्। चतुर्थ्या विशेष दर्शयति—या चतुर्थी तां जगती मगान् गायन्स्तस्या चत्वार्युत्तमार्धेऽक्षराणि द्योतयति श्रोत्र मेव तद् युनक्ति। जगतीं गायन् तस्या द्वे उत्तमार्धे चत्वारि अक्षराणि हिङ्कारात् पूर्वे द्वे उपरिष्टाद् द्वे अक्षरे इति चत्वारि सोमाः शुक्रा इति या चत्वार्यक्षराणि द्योतयति। अन्यद्व्याख्यातं पूर्वखण्डे। अभिहितस्यार्थस्याचाभिधाने न पुनरुक्तिदोषः। विशेषान्तरविधानायानूद्यमानत्वात् पञ्चम्यां विशेष माह—या पञ्चमी ता मिति। या पञ्चमी तां गायन् चतुर्धा व्याहृत्य चतुरवनर्दं कृत्वा गायेत्। यत एव लोके इद प्रसिद्धं पुरुषचतुर्धा पादमध्यहस्तशिरोरूपैश्चतुर्भिर्भागैः विकृतः सन्वीर्याय जायते समर्थो भवति तत एवैना मनुष्टुभ मृचं चतुर्धा व्याहृत्य वीर्याय वेलार्थ मेव गायति। किञ्च उचावचामिव एता मृचम् अप्रभेदेन निरुक्ता मनिरुक्ता मिव गायेत्। हि यस्मात् वागुचावचा मिव व्यवहाराय भवति। अपि च सश्लक्ष्येव व्यंजने निमित्तमेव गायेत्। हि यस्मात् पुरुषो लोके सश्लक्ष्येव विस्पष्टमेव यथा भवति तथा वार्चं

वदति किं चात्रानुष्टुप् छन्दो युज्यते वाक्प्राणत्वेन धीयते । प्रजापतिर्निति शेषः । .!

अथ षष्ठ्या विशेषं दर्शयति या षष्ठी तामिति अत्र पङ्क्तिच्छन्दा युज्यते यथा ऋक् छन्दः पङ्क्तिः सा चेयेत्यर्थः समानो दानो प्राणत्वेन धीयते । शिष्टं व्याख्यातमिति ।

अथ बहिष्पवमाने धुरो विधानानि कथ्यन्ते सदिति । इति प्रथमायां धुरः सदिति निधनं कुर्यात् । हि यस्माद्रेतसोपि हिपि शब्दः सप्तम्यर्थः द्योतनार्थः रेतसि स द्रवेण स्थायते । द्वितीयायां निधनं दर्शयति समिति । समिति निधन द्वितीयस्या कुर्यात् । यद्यस्माद्रेतसो विश्वस्य सम्भव इत्यर्थः । तृतीयायां निधन दर्शयति स्वरिति । स्वरिति तृतीयाया निधन कुर्यात् । तेन स्वर्ग लोकं प्रजानाति । चतुर्थ्या निधन माह इडेति चतुर्थ्या इति । इडेति चतुर्थ्या निधन कुर्यात् पशवः खलु इडा भोग्यत्वात् तेन पशुष्वेव प्रतितिष्ठति पशुमान् भवतीत्यर्थः । पञ्चम्या निधनं विधत्ते ---वागिति । पञ्चम्या ऋचो वागिति निधनं कुर्यात् तेनाग्निनिधनस्य कर्त्तरि सर्वाः प्रजाः पुत्राः स्वाभिरूपा वाचो वदन्ति यथोक्तास्य वेदितारं प्रशंसति- य एव वेदेति । यः पुमानेव निधनानि वेद सोऽपि यथोक्तफल लभत इति शेष. ।

अथ तास्वेव धर्म्मान्तराणि कथ्यन्ते । तत्र प्रथमायां तद्विशेषमाह—या प्रथमा तामिति । प्रथमा मायच्छन् प्लुतोच्चारणेन विधारयन्निव गायेत् । हि यस्मादयं प्रसिद्धोऽवाङ् प्राण अवत इव भवति । द्वितीयायां धर्म्मान्तरं

विषत्ते या द्वितीया तामिति। घोषिणः घोषवतीमिव गायेत्। स्पष्ट मन्यत्। तृतीयायां धर्मान्तर विधत्ते—या तृतीया तामिति। उपयच्छन्ति वीर्यं गमयतीव व्याख्यातप्राय मन्यत्। चतुर्थ्यां धर्मान्तरमाह—या चतुर्थी तामिति। व्याख्याततर मेतत्। पञ्चम्यां धर्मान्तरमाह—या पञ्चमी तामिति। अंशभेदेन क्वचिन्निरुक्तं क्वचिदनिरुक्त मिव गायेत् हि यस्मादयं समानः प्राणो निरुक्ताऽनिरुक्ता-निरुक्तमिव क्वचित् स्पष्टः। क्वचित् स्पष्ट इव शरीरे वर्त्तते। षष्ठ्यां धर्मान्तरमाह—या षष्ठी तामिति। उत्तमा सर्वं रथन्तरवर्णां रथन्तरस्येव वर्त्तमानचतुष्टयोपेतायेत्यर्थः। एतत्सर्वं व्याख्यातमिति नात्र पुनरुक्तिः शङ्कनीया पूर्वख-ण्डविवरणरूपत्वादस्य खण्डस्येति॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयः खण्डः॥ २॥

अथ तृतीयखण्डः।

आख्यायिकाधुरः प्रशंसितु मुपक्रमते—देवाश्च वा असुराश्चेति। पुरा देवाश्चासुराश्च एषु पृथिव्या लोकेषु विषयेषु अस्पर्द्धन्त तत्र ते, असुरेभ्य, स्पर्द्धमाना इन्द्रादयो देवाः प्रजापति मुपाधावन् ततः किमित्यत्राह—तेभ्यः एतामिति। स प्रजापतिस्तेभ्य एताम्वक्ष्यमाणां धुरः। धूरात्मकान् प्रायच्छत्। तद्विविनक्टि—प्रथमं मन, अथा

नन्तर प्राणः ततश्चक्षु, अथ श्रोत्रम् अथ वाचमिति । ततोऽपि किमित्यत्राह—ताभ्य इति। तेभ्यो मनआदि रूपेभ्यो धूर्भ्यः पुरुष पशूंश्च निरमिमीत उत्पादितवान्। अस्त्येव किन्तत इत्यत्राह—तेन पुरुषेणेति। तेन धूर्भ्यो निर्निमित्तेन पुरुषेण देवा असुरानधूर्वन् अवधिषुर्यदस्मा दधूर्वंस्तो धुरा धूरत्व मभूत् यत एवमुक्तरीत्या धुरः स्वरूप वेद भ्रातृव्य शत्रुरूपं पाप्मान धूर्वति हिनस्तीति। पुन रपि प्रकारान्तरेण धुरः प्रशंसति-- यो वै धुरामिति। य खलु धुरा यथोक्तं धूरत्वं वेद स भ्रातृव्याच्छत्रोः सकाशा दाहृतया धुराः अनेकधनभारैर्वसीयान् अतिशयेन वसुमान् भवति किञ्च॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठक तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थखण्डः ।

प्राञ्चमग्निमिति। यस्मादग्निरग्न्यगार, शालाम् श्रोयादुत्तरवेद्या प्रति प्राञ्चमग्नि मुद्धरन्ति तस्मा द्धोता प्राङ्‌ङासीन, प्राङ्मुख उपविष्टोऽन्वाह अनुब्रूहि त प्रेष मनुवचन कुर्यात्तथा प्राङ्‌ङासीनो यजति याज्या पठेत्। प्राङ्‌ङासीनः शसति शसन पठति। धर्मान्तर माह—अमावास्य इति। धर्मान्तर दर्शर्क्ति अद्यैव चन्द्रमा इति॥

अथ प्रस्तोऽवयवीपक्रमे । यत एवं चन्द्रमा दक्षिणेन पथा एति गच्छति तस्माद्ब्राह्मणं दक्षिणतो दक्षिणदिग्भागे आसयन्ति उपवेशयन्ति । अन्यत् धर्मं दर्शयति अथैतस्मा मिति । अत्यधिकं पर्जन्यो विद्योतते विशेषेण खं मूर्त्तिमान् प्रकटयति । तस्मादुद्गाता एतामुदीचीन्दिशं प्रति उदङ्मुखः सन् उद्गायति । धर्मान्तरं विधत्ते—अथैष इति । भूतानां पृथिव्यादीनां मध्ये एष व्याप्त आकाशः सन्नवहितो भवति । तस्मात् सदसो मध्ये सदस्यं सप्तदशमृत्विजमासं जयति । धर्मान्तरं विधत्ते—उच्चावचा वा इति अत आप उच्चावचा न्यूनाधिकभावेन वर्तते । उतापि च ता आपो गाधाः क्वचिदपगतप्रतिष्ठा इव भवन्त्यत एव गम्भीरादस्मा- होत्राशंसिनः । उतापि च ता आपो गम्भीरा अगाधा इव भवन्ति । तस्माद्धोत्राशंसिनोपि पञ्चचैन शस्त्रेण स्तुतिं कुर्वन्ति । उतापि च भूयसा यष्टीभिः ऋत्विभिः साध्येन शस्त्रेण स्तुतिं कुर्वन्ति । धर्मान्तरं विधत्ते आदित्यस्यैवेति ॥३

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थः खण्डः ॥ ३ ॥

चमसाध्वर्युभिराहूतेषु तद्दच मनुज्ञातु मिच्छते इच्छेत् । कथमित्याशङ्क्य तत्र प्रथम होतृविषयोपहवप्रकार दर्शयति अग्निर्मेहोतेति । मे ममाग्निरेव होता मनुष्यात्मको होता समुपहूतताम् अनुजानातु इत्युपाऽशूच्चार्य्य होत उपमाह्व यस्वाऽनुजानीहि इति तत्र भाग मुच्चैरुच्चारयेत् । अध्वर्युं विषयोपहवप्रकार दर्शयति आदित्योमेति । मम आदि त्यएवाध्वर्युं स मा मुपह्वयस्व स मा मित्युपांशूच्चार्य्य । उपमाह्वयस्वेति । मन्त्रभागमुच्चैरुच्चारयेदिति । ब्रह्मविषय तत्प्रकार दर्शयति चन्द्रमा मे इति । मे मम चन्द्रमा इत्येव ब्रह्मा शिष्ट पूर्ववत् । उद्गातृविषयन्तत् प्रकार दर्शयति पर्जन्योमइति । एतदतिरोहितार्थश्चमसाध्वर्यु विषयोपहवप्रकार दर्शयति-- रश्मयो मे इति । रश्मय आदित्यस्य किरणा एव मेव चमसाध्वर्य्यव । अन्यत् स्पष्टम । यद्यदि होत्राश सिनश्चमसाध्वर्य्यव । चमस भाजिनो न सन्ति तथापि तदनुज्ञा लब्धव्येति नियमार्थ न्तत् प्रकारप्रदर्शनमिति । अग्निर्मे होतेत्यादयो मन्त्रास्ते याजमाना तथा चानुकल्पे दर्शितम् । प्रथम सवनमुखी योग्निर्मे होतेति याजमानमिति । यथोक्त होताद्युपहव प्रकार प्रशसति-- ताषा एताइति । तावा एता आन्वाद्या देवता एव ऋत्विजा सम्बन्धिभिरुपहवरूपाभिर्वाग्भिरुप ह्वयन्ते अनुज्ञायते । तत किमित्यताह--स उपहूतो इति । यजमानु उपहूते होत्रादिभिरनुज्ञात सन् स चमस भक्षयति । यथोक्तमनुज्ञान प्रशसति--प्राणो यजमानइति । यजमान प्राण प्राणमुख्यत्वसाम्यात् । अथो अपि च

यत्र एतासामग्न्यादीनां लोकः । तत्र होत्रादिभिरग्न्यादि रूपैरुपहूतो यजमानोऽनुज्ञातो भवतोति ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठखण्डः ।

अथ माध्यन्दिनसवनसम्बन्धिन उपहवान् दर्शयति—स माध्यन्दिनेति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । कथमित्याशङ्क्य तत्र कथं-होत्रादि । विपर्ययोपहवप्रकारं दर्शयति—वाग्घोतेति । मे मम वाक् होता मन्त्रोच्चारणरूपा वाचस्तत्कार्यत्वाच्चक्षु-रेवाध्वर्युस्तत्पूर्वकत्वात् सर्वं व्याख्यातानकर्मणः मन एव ब्रह्मा यथा प्राणानां मध्ये मनोऽर्द्धभाक् तथा ब्रह्मा ऋत्वि-जाम् अर्द्धभाक् । तथा चैतरेयक ब्राह्मणे "तस्माद्ब्रह्मार्द्ध-भाक् प्रवो एव इतरेषामृत्विजामिति । श्रोत्रं मे उद्गाता गीतिप्रतीतिसाम्यात् । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथ सदस्यादिविषयमुपहवप्रकारं दर्शयति । योऽयमन्तरिति । अन्तश्चक्षुषि चक्षुषोर्मध्ये योऽयमाकाशः स एव मे सदस्यः । अन्तश्चक्षुषि या इमाः परिदृश्यमानाः । त एव होत्राशं-सिनः । ते मत्तात्राण्येव चमसाध्वर्यवः उपकरणसाम्यात् । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् । वाग्घोतेत्यादयोऽपि मन्त्राया-जमानाः । तथा चानुकल्पः "वाग्घोतेति याजमान-मिति । यथोक्तमुपहवरूपाभिर्याभिरुपहूयन्तः किं कुर्या-

दित्याह—स उपहूत इति । पश्चात् स उपहूतो होत्रादि भिरनुज्ञातः सन्नेव भक्षयति यथोक्तमन्त्रजातं प्रशंसति— अपानो यजमान इति । यजमान अपानाख्यप्राणरूप अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीय- प्रपाठके षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमखण्डः ।

अथ तृतीयसवनसम्बन्धिन उपहवान् दर्शयति—स तृतीयसवने इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । कथमित्याशङ्का प्रथम होत्रादिविषयोपहवप्रकारं दर्शयति—प्राणो मे इति। प्राणादय एव होत्रादय इत्येतावान् विशेषः समानमन्यत् । सदस्यादिविषय तत्प्रकारं दर्शयति—योऽयमन्तःपुरुष इति । अन्त पुरुषो देहस्य मध्ये योऽयमाकाशः त इत्याकाश नाम्ना स एव मे सदस्यः। अन्तः पुरुषे इमा प्रसिद्धाः आपः त एव होत्राशंसिनः । देवहूर्त्तीनि लोमानि एव मम चमसाध्वर्यवः उपाङ्गत्वसाम्यात् समानमन्यत् । एते प्राणा दयो मे होतेत्यादयोऽपि मन्त्रा याजमानाः तथाच अनु कल्पः "प्राणो मे होतेति याजमानमिति । यथोक्तं स्तौति ता या एता इति । पूर्ववत्तच्च कुर्य्यादिह स उपहूत इति । स उपहूतः सवने चमस भक्षयतीत्यर्थः । यथोक्तमनुष्ठान प्रशंसति—स उदान इति । यजमानः स उदानाख्यप्राण

रूपः। शेषं पूर्ववत् व्याख्येयम्। सर्वेषां वै इति। वषट्-कर्त्ता होता सर्वेषामेव ऋत्विजां चमसम्भक्षयेत् न स्वस्यैव चमसमित्यर्थः। किं वषट्कर्त्तोद्गातृचमसमपि भक्षयेत्। नेत्याह देवानां वा इति। देवानामेव यज्ञस्यैतत् मुख यदुद्गातृचमसान्तःस्थितं सोमात्मकं यत एव तस्मादुद्गातृ चमसान्तो वषट्कर्त्ता न भक्षयेत्। अथ उक्तार्थस्य वेदितार प्रशंसति--एवं विदुषो ह इति। एवमुक्तप्रकारेण विदुषो यजमानस्य यज्ञो न व्यथते व्यथारहितो ऽदुष्ट एव भवती त्यर्थः। किञ्चैवं विदुषो यजमानस्येष्टमभिलषितं सम्यं यागफलभूतस्वर्गफलद्दित भवति। अपिच, अथो यज्ञोक्ता दङ्गजातायज्ञे एव विद्वान् होतैवं कुर्य्यात् सोऽपि यज्ञ सम्पूर्णमेव क्षतवान् भवतीत्यर्थः. ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड् विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमखण्डः।

अथार्त्विज्येषु ऋत्विजो यजमानस्य स विशेष प्रति पाद्यते। यद्धोताजहातीति। आर्त्विज्ये होता यत् कर्म्म विज्ञाय जुहोति यत्तेन कर्म्मत्यागेन वाक् च वागेव यज मानो जहाति वाग्वै होता इति प्रागभिधानात्। तत्तस्मात् स होता यत् कर्म्म विज्ञाय करोति तदस्य यजमानस्य सम्बन्धी यज्ञ. वाचं यजमाने दधाति किं च होता स्वय

मपि इहलोके वाचा विष्वक् सर्वव्यापी सर्वव्यवहारसमर्थः सन् अमुष्मिन् परलोके सम्भवति स्वमभीष्टफल प्राप्तुं समर्थो भवति। अतो होता स्वकर्म्म सम्यग् विज्ञेयमित्यर्थः। अथाध्वर्य्युविज्ञेयम्--यदध्वर्य्युर्जहातीति यजमान समान मन्यत्। अतोऽध्वर्य्युणा स्वकर्म सम्यग् विज्ञेयमित्यभिप्राय। ब्रह्मविज्ञेय दर्शयति -यद्‌ब्रह्मा जहातीति। ब्रह्मा यत् स्वकीय कर्म्म जहाति मन एव यजमानन्त्यजति मनो मे ब्रह्मेत्युक्तत्वान्मनसा विष्णुल मनसि स्थित प्राप्तु सर्वमभीष्ट पूर्ववत्। उद्गातृविज्ञेय दर्शयति-यदुद्गाता जहातीति। यद् स्वीय कर्मोद्‌गाता जहाति तर्हि श्रोत्रमेव यजमान न्त्यजति श्रोत्र मउद्‌गातेत्युदितत्वात्। अतः स्वकर्म्म जानन् करोति च यजमाने श्रोत्र निदधाति स्वयमपि श्रोत्रेषु सर्व श्रोतव्य सर्वतो जानन् परलोके स्वाभीष्ट लभत इति। अत. स्वीयं कर्म्म सम्यग् जानीयादित्यर्थ.। सदस्य विज्ञेय दर्शयति-यत् सदस्यो जहातीति [सदस्य. स्वीयकर्मोज्ञाना ज्जहाति आत्मैव यजमान जहाति योऽयमन्त. पुरुष आकाश स मे सदस्य इति सदस्यात्मनोक्तत्वात् स आत्मना विश्वगन्यनिरपेक्षेणैव सर्वव्यापी। शिष्ट सामान्यम्। होत्राशंसिना विज्ञेय दर्शयति--यद्धोत्राशंसिनो जहतीति। यद्धोत्राशंसिनो जहत्यङ्गानि अङ्गान्येव यजमानन्त्यजन्ति यदि स्वीय कर्म्म विज्ञाय कुर्वन्ति यजमाने अङ्गान्येव दधति ते विपर्येरपि कालैरन्यैर्विश्वङ्कु सर्वगा भवन्ति। चमसाध्वर्य्यु विज्ञेय दर्शयति यच्चमसाध्वर्य्यवो जहतीति। यदि चमसा ध्वर्य्यव स्वय कर्म्माज्ञानात्त्यजति लोमान्येव यजमानन्त्य-

अपि लोमानि मे पश्यसाध्वर्यव इत्युक्तत्वात् यथोक्त मुप-
संहरति—तस्मादिति। यस्मादेवंविद् यथोक्तप्रकारेण
स्वकर्म जानन् ऋत्विक् यज्ञे हीन मङ्गवैकल्यं न कुर्य्यात्।
अथ वा इति यथानन्तर मङ्गवैकल्य परिहारायैव ऋत्विजा
कर्म्माण्येव यजमानस्य विज्ञान मुच्यते इति शेषः। किं
तद्विज्ञेय मित्याशङ्का तदुक्त मुपोद्घातमाह—पशवो ह्यध्व-
र्य्युमिति। अथ यजमानस्य पशवोऽध्वर्य्युमेवानुवर्त्तन्त इति
तदीयकीर्त्तिरपि होतार मनुवर्त्तते। अस्य योगक्षेमः
अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः तदुभयमपि
ब्रह्माण मनुगच्छति आत्मा स्वयं यजमानः प्रजा च पुत्रा-
दिका च उद्गातार मनुवर्त्तत इति॥ ८॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
द्वितीयप्रपाठके अष्टमखण्डः।

अथ नवमखण्डः।

इदानीं सौपोद्घातिकमाह—स यदि पशतो इति।
तत्र स यजमानो यदि पशतः पशुभ्य व्याधीयेत स्वस्थे-
तत्तर्हि समिद मनिष्ट मध्वर्युः स्वकर्मपरित्यागेनाकार्षी-
दिति विद्यात् जानीयात्। अथ पुनः यद्येन यजमानं
पापिका पापसम्बन्धिनी कीर्त्तिरनूदियात् अनुगच्छेत्।
समिदं कष्ट होता स्वकर्मत्यागेनाकार्षीदिति विद्यात्।
अथ पुनर्यदस्य योगक्षेमो व्यथेत नश्येत्तर्हि समेदं

मेष्ट मकार्षीदिति विद्यात् । अथ यदसौ आत्मा आर्त्विजि कर्मणेन प्रजाया पुत्रादिकमायाम्योयित्तविय नो भवे तर्हि उद्गाता ममेद मनिष्ट मकार्षीदिति । अथ नैमित्तिकान् होमान् दर्शयति—प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मा इति। ब्रह्मा प्राणदेवत्यो वै प्राणदेवत्य खलु। ध्यानो मे ब्रह्मेति ध्यानाख्यप्राणात्मकत्वाद् ब्रह्मणः इतरे होत्रादय ऋत्विज यदेवत्या वाङ्गे होतेति श्रुते । यत्र यदि स यजमानो ब्रह्मा मे मम यज्ञे द मकरोदकार्षीत् इति मन्यत निश्चिनुयात् तर्हि हरितप्रार्थिताऽवयवोपष्टम्भा हरितवर्ण दर्भनाड्या प्रवध्य प्रयष्य सुच्यवधाय आज्य चतुर्गृहीत्वा नम प्राणाय वाचस्पतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण चोदितेन जुहुयात् अथ पुनर्यदि च यदेव इतरे होत्रादय ऋत्विजो मम यज्ञे इद हि इद मकार्षुरिति यजमानो मन्येत तर्हि नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पूर्ववच्चतुर्गृहीत माज्य गृहीत्वा जुहुयात्। यदि वा इमरो ब्रह्मा यदि वा इतरे होत्रादय, सर्वेऽपि न्यून- मकार्षीरिति यदि यजमानो मन्येत तर्हि तेष्वेव गार्ह- पत्यादिष्वग्निष्वनुपर्याय क्रमेण नम प्राणाय वाचस्पतये स्वाहा नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्याभ्याम् मन्त्राभ्या पूर्ववत् चतुर्गृहीत माज्य गृहीत्वा जुहुयात्। सुचि निहितस्य हिरण्यस्य प्रतिपत्ति दर्शयति—अथ तद्धिरण्य मिति। यथेन हुत्वा पश्चात्तद्धिरण्य ब्रह्मणे दद्यात्। यथो क्तप्रायश्चित्तहोम पुनर्यज्ञत्वेन स्तौति—अथ यदाहेति। अथ मन्द्रो वाक्योपक्रमे। यज्ञो वाव पुनर्यज्ञ एष यज्ञस्य

प्रायश्चित्तिरिति यदाह यंत्रोवाव यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति। पुनर्बन्न एव स एते जहत्वे वाहुतो यज्ञविभ्रष्टस्य ब्रह्मन् न्यूनतस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
द्वितीयप्रपाठके नवमः खण्डः।

अथ दशमखण्डः।

अथ ऋत्विग्वरणं विधातुं स्तौति—ते वा ऋत्विज इति। ते वै ते प्रसिद्धा ऋत्विजः स विख्यात एव यजमानः तत्र दैवा देवरूपा ऋत्विजः तथा मानुषा मनुष्यसम्बन्धिनोऽप्यन्ये तत्र यं यजमानं दैवा ऋत्विजो याजयन्ति स यजमानो देवतैर्हेतुभिरवरुन्धे व्याप्नोति न मनुष्यलोकम्। अथ पुनर्मानुषा ऋत्विजो याजयन्ति स यजमानो मनुष्यलोकमेव तैरवरुन्धे न देवलोकम्। अथ पुनर्यं यजमानं उभये दैवा मानुषाय ऋत्विजो याजयन्ति स देवलोकञ्च मनुष्यलोकञ्च तैरुभयैरृत्विग्भिरवरुन्धे एवमुभयविधा ऋत्विजः प्रशस्य तत्र दैवत्विग्वरणं विधत्ते—स एतान्दैवानिति। स यजमानोऽग्निर्मे होतेत्यादिना प्रतिमन्त्रैरेतान्देवानृत्विजो वृणीतेति। अथानन्तरं मानुष ऋत्विग्वरणं विधत्ते—स एतान्देवानृत्विज इति। स्वयं यजमान एतान्देवानृत्विजो यथोक्तप्रकारेण वृत्वा अथ पश्चादेतान्मानुषानृत्विजो वृणीत। ये ऋत्विज एनः

मभिराधयेयुः सम्यक स्वस्य कर्मानुष्ठानेन फलान्ते समर्थं कुर्युः तत्राय मृत्विग्वरणप्रकारः। एतन्नामकेनैतत्संस्थेनैत-सृष्टेनैं तावद्द्विविधेन यज्ञेनाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं होता। त्व मध्वर्युरित्यादि। अथ देवयजने विशेष उच्यते—तत्र प्रथमं क्षत्रिये प्रतिदेवयजनप्रार्थना दर्शयति—अथ क्षत्रिय-मिति। अथ शब्दो वाक्योपक्रमे। क्षत्रियं राजानं देवय-जनं देवा इज्यन्तेऽस्मिन् देशे इति देवयजनं यागदेशं याचेत् यजमानः। राजा देवयजने दत्ते यजमानस्त किं ब्रूयात् इत्यत्राह—स चेत्तस्मा इति। स राजा यद् यस्मै देवयजनं दद्यात् तर्हि त्वं राजा त्व देवयजनवान् भूया-इत्याशीर्वचनं ब्रूयादिति। विपर्यये वचनप्रकारं दर्शयति—न चेत्तस्मै इति। यस्मै प्रार्थयित्रे यजमानाय स राजा यदि देवयजनं न दद्यात्तर्हि यद्देवयजन मह वेद अन्यतो विजानामि विन्दामीत्यर्थः। लब्धेऽन्यस्मिन्देशे त्वां हयानि छिनद्मीत्येवं राजानं ब्रूयात्। अथोक्तं प्रशंसति—अग्निर्वाव इति। अग्निर्वाव अग्निरेव यद्देवयजनम्। अन्यदप्येवं व्याख्ये-यम्। एते देवाग्निरूपेश्वेव मदातारं राजानं माहचति अथो ह्यतएवैन मपोरूपेर्यो देसकर्व का मेव नेति नयति। तस्माद्राजा देवयजनं याचितो दद्यादेव न निराकुर्या-दित्यर्थः। एवं राजानं प्रति देवयजनप्रार्थनां दर्शयित्वा इदानीं ऋत्विजः प्रति तत्प्रार्थनां दर्शयति—अग्निर्मे होतेति मे ममाग्निरेव होता सोऽग्निरूपो होता मे मह्यं देवयजनं ददातु उपांशूवाचं होतर्मे देवयजनं देहीत्यभि-मन्त्रयेत्। अथ देवेषेवं यथोक्तप्रकारं दर्शयति—तावा

एता इति। ता एता अम्न्यादय एव ऋत्विजां सम्बन्धिनीभि-र्वाग्भिः प्रार्थिताः सत्यः देवयजनं ददति यजमानाय प्रय-च्छन्ति स च यजमानोऽग्न्यादिभिरेव दत्ते देवयजने यजते न मनुष्यैर्दत्ते इत्यर्थः। कीदृशं देवयजन मित्याशङ्का तल्लक्षणं दर्शयितु मुपक्रमते—यदुन्नतमिति। यत् तत् भूम्याः स्वस-मीपस्थाया भूमेरुन्नतं स्वय मेव न स्वसमीपस्थं प्रदेशान्तरम् उन्नत देवयजनत्वे ग्राह्यं तथाच द्राह्यायण —नचास्य स्थूल-तर मदूरे स्यादित्यस्यार्थः। अस्य देवयजनस्य दूरे समीपे स्थूलतर मत्युन्नत स्यात् किन्तु देवयजनसमीपे प्रदेशे अत्यु-न्नत भवेदित्यर्थः। किं च अनूषर ऊषर रहित मेव भूतलं देवयजनस्य एतस्यैव विवरण यत्र यस्मिन् भूतले ओषधयो बहुला भवेयुस्तदनूषरम् ऊषरप्रदेशे तेषा मनुद्गमात्। अपिच अत्र च देशे चात्वालसारिण्यः। चात्वालसारिण्य आपः स्युः तस्य चात्वालदेशस्य पुरः पुरस्तादपि सञ्चरन्ति तद्देव-यजन कार्यम्। विशेषान्तरमाह—तस्य न पुरस्तादिति। तस्य देवयजनस्य परिमाणस्य हि पुरस्ताच्छम्याप्रासात् श-म्यानिपातनावधिर्देशोऽस्ति ततः पुरो देवयजनमात्र देवय-जनस्य यावत् प्रमाण तावन्मात्र प्रदेश नातिशिष्यान्नातिवर्त्ति-येत् अवशेषयेत्। तदवशेषणे प्रत्यवाय माह—अवरपुरुषा इति। यस्य देवयजनस्य पुरस्ताद्भागे शम्यानिपातना-दर्वागेव देवयजनमात्रं मतिरेचयन्ति अतिशेषयन्ति अस्मा-त्तदवशेषादवरपुरुषा यजमानातिरिक्ता इतर इत्यर्थः। ते श्रेयांस। अतिशयेन प्रशस्या भवन्ति। प्रसङ्गाद्देवयज-नस्य दक्षिणभागे तद्योग्यदेशस्थिते न दोष इत्याह—कामं

दक्षिणत इति। दक्षिणतः कामं यथेष्टं अभिचरेयुः तर्हि न यजमानं दक्षिणा आगामुकाभवन्तीति। पश्चिमभागे तावद्देवावयपक्षे प्रत्यवायमाह—कामं पश्चादिति। कामं इच्छया पश्चाद्भागे यदि तावन्मात्र शेष मवशेषयेयु, अस्मादतिरेकादपरपुरुषाः श्रेयांसो भवन्ति। उत्तरभागे तावन्मात्रद्देशावशेषणे श्रेय.प्राप्तिं दर्शयति—काम मुत्तरतइति। उत्तरतः काममिच्छयातिरेकः. काममतिरेकेन यजमानम् उत्तरा अन्यापि पुनर्यागप्राप्तिः देवयज्योपनामुका भवति प्राप्नोतीत्यर्थः। किं चास्य योऽन्तरोत्तरिणो परम्परया वृद्धा भवति। धर्मान्तर दर्शयति—यस्य पुरस्तादिति। यस्य पुरस्तात्तत्त्रिनाय आदित्य इति त्रीणि ज्योतींषि दृश्येरन् तद्दे वयजन कार्य्यम्। एव सति तस्मिक शुक्रं शुक्रं ज्योति' तिज्ज्योतिष्क भवतीत्यर्थ.। तत्र देव यजनस्य पुरस्ताद्भागे अपामेवावस्थानं विधीयते। अग्न्यादित्ययोरवस्थान मनुवदति। पुरस्ताद्भागे आहवनीयस्योपस्थाननियमादित्यवस्थानस्य प्रत्यचसिद्धत्वात्। अपा मभावे न्यग्रोधादि नापि भवितव्यमिति दर्शयति—पुरस्तादिति। देवयजन पुरस्तात् परभागे चित्र यो वनस्पतिन्यग्रोधादि तद्युक्तमेव कार्य्यम्। तथाच द्राह्यायणः तदभावे महावृच उदपानो महापथो वेति। तस्यार्थः तरङ्गिणीतटकादीना मभावे वृचः। उदपानः कूपः महापथो वा ग्राह्यइति। पश्चाद्भागे मद्दावृचावस्थाने प्रत्यवाय माह—पश्चा चित्रमिति। यदि देवयजनं पश्चाच्चित्र भवेत्तर्हि श्मशानकरणमेव स्यात्। धर्मान्तरमाह—प्रागुदक्प्रवणमिति। पूर्वोत्तरो देशः प्रवणो निम्नो यस्य तत्तथा देवयज-

नस्यैराख्यम् । (अन्यप्रवणतां , निन्दति—पश्चाद्दक्षिणाइति यथोक्तलक्षणं देवयजनं स्तौति—यथा वै दक्षिण इति। यथा वै दक्षिणः पाणिः सर्वेषु पुण्यकर्मसु श्रेष्ठः एवं देवयजनं श्रेष्ठम् । श्मशानकरणं निन्दति—यथा सव्य इति। यथा सव्यः पाणिः पुण्यकर्मसु गर्हित एव यथाश्चित्वादिलक्षणं श्मशानकरणं समयस्त मित्यर्थः। अभिचारयज्ञेषु देवयजनलक्षणमाह—यथा श्मशानकरणमिति। अभिचारीणां श्येनादीनां यागानां देवयजनं यथा श्मशानकरणं यथाश्चित्वयुक्तं भवति तथा कुर्यात् । तथा द्राह्यायणः । विपर्ययस्त्वाभिचरणीयेषु स्थलादन्यद्देवयजनमात्रेति । अस्यार्थः अभिचरणेषु क्रतुषु स्थलादुन्नतत्वाद्देवयजनमात्रात् पुरस्ताद्देवयजनमात्राऽवशेषा धान्यसर्वभूयस्त्वादिकं विपर्यस्य कुर्यादिति। एतदुक्तं भवति उपरं विषमं पुरस्ताज्जलशून्यम् । 'पश्चाद्विषं दक्षिणा प्रत्यक् प्रवणं देवयजनं कुर्यादिति॥ यथोक्तलक्षणदेशाद्याभये कश्चिद्देशं परिगृह्णीतेत्याह—अप्युहैकइति । अपि शब्दस्त्वर्थे अन्ये एव माहुः। यस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे श्रद्दधानो अत्र अत्र फलं भवत्येवेत्यास्तिकः सन् यजते स स्पृणोति। यथोक्तं फलं प्राप्नोत्येवेति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
द्वितीयप्रपाठके दशमखण्डः ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः।

—०—

प्रथमखण्डः।

अथावभृथधर्मा उच्यन्ते तत्र प्रथमं यज्ञावशिष्टस्य द्रव्यस्यान्यस्य विनियोगप्रदर्शनपुरःसर मपः प्रतिनियम विधत्ते यातयाम्न्यो इति। यस्मै यावान् रसः सारभूतं यद्द्रव्य-द्रव्येषु तेन द्रव्येण यतोऽवभृथात्पूर्वमेव प्राचीमं प्राङ्मु-खतया प्रचरन्ति। चोदितानुसारेण प्रक्षिपति जुहोती-त्यर्थः। अथ पुनर्यद् यातयामं गतरसं तदेतत्परिशिष्यते अवशिष्टम्भवति तत्परिशिष्टं भवति परिशिष्टं द्रव्यम्। ऋजीष तमाह। विदान्तृतीयसवनस्यापि समाप्तत्वेन रस-ग्रहणार्थस्याभावात् किं च अप्येव त्याजयेयुरिति यत्तस्मा-दपि न भवति एवा त्यागायापि न भवतीत्यर्थः। अपि च अन्नायनुप्रहरेयुर्जुहुयुरिति यत्तस्मादपि न भवति पुनर्हो-मार्थमपि न भवतीत्यर्थः। तेनाम्भस्युपयोगिनाय उपाभ्यव-यन्ति। याः प्रतिष्ठाविशिष्टस्य नयनं ता अपः प्रशंसति—आपो वै इति। सर्वस्याप एव शान्तिः शान्तिकारिण्यः। किं च सर्वस्य जगत एव प्रतिष्ठा। अद्भ्यः पृथिवीति श्रुतेः। तथैव प्रशंसापूर्वकत्वं दर्शयति—पाप्मानं चैव हन्तीति यो यजमानो यजते एव पाप्मानमेव हन्ति तमिमं पाप्मानं च न पापस्य हन्तार यजमानमपः प्रति-ष्ठापयतीति। प्रशंसा इमाम्नरेणेति। आत्मान्यद्वितीय ... ब्रह्मानोऽत्युदोर्ध्वे तेन यथा प्रतिपद्यन्ते।

मप: प्रतिगच्छेयु: । यथोक्तं प्रशंसति—एतद्वै इति । एतद्वै देवानां यथोक्तमार्गस्य रूपं देवानां तीर्थं सर्वपापनिवारकत्वात् यदि । तदर्थं मन्त्रसम्मतिमाह—तदेत इति । ऋषिरतीन्द्रियार्थदर्शी सनाम ऋषिधर्मोस्य वह आप्नानं व्यापकं तीर्थमिह लोके क: प्रशोचत् । तस्य महिमानं को वदतीत्यर्थ: । येन तीर्थरूपेण यथामार्गेणागत्य सुतस्य सुतं सोमं देवा अपिबन्तो प्रकर्षेण पिबन्ति इति शब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थ: । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति—एतद्वै देवानामिति । एतदेव देवानां सम्बन्धि तीर्थम् अतोऽस्मादन्यद्यस्य .सम्बन्धि तदतीर्थमयेति । यथोक्तमर्थमुपसंहरति—तस्मादेतेनैवेति । यस्मादेव तस्माद्यथा तेन सन्धेयेव प्रसृते प्रवेशे प्रपद्येत तथा एतेनेव पथा निष्क्रामत् अवभृतार्थं निर्गच्छविर्गमनकाले रक्षोघ्न मवभृथ साम गेयमिति दर्शयितुमाख्यायिकया तत् प्रशंसति तान् प्रच्युतानिति । देवयजनान् प्रच्युतान्निर्गतान् अप उदकान्यप्राप्तान् देवानेतस्मिन्नवकाशे मध्ये मार्गं रक्षांसि राक्षसान् अपन्नमपीडयन् तत्र स य: प्रसिद्धो रक्षोहा रक्षसां हन्ता अग्निष्टपतीत्यस्या ऋचि गेयं या मपश्यत्ततस्तानि रक्षांसि एतेन साम्ना अग्निरपाहतावधीत् । तानि रक्षांसि असुर्हि संग्रामे अप हननानि सन्त्यभूयन्निन्द्रे देवा अकुर्वन् अभिमन्यन्त इत्यर्थ: । इत्येवा एवै एतदिदानीमपि रक्षांसि अपसेधति तेन साम्ना हिनस्तीत्यर्थ: । तत्र स्तोमे किञ्चिद्विशेषमाह—तस्याद्दावोद्दाव इति । तस्य साम्न अद्दाव इत्येवं रूपं स्तोभं स्तोभति कुर्यादित्यर्थ: । अत-

एवैतदिदानीं अहावीम् अहावस्त्वित्येवं वाक्यं रक्षांसि अपसेधति निराकरोति । सामाश्रयस्य मन्त्रस्यास्य पाद-मनुद्य व्याचष्टे—अग्निष्टपतीति अग्निष्टपतिद्रुतं प्रकाशेन रक्षांस्य व तत् प्रतिदहति भस्मसात्करोति । प्रतिपादं स्तो-भानुवृत्तिं दर्शयति-पादावेति । यथोक्तस्तोभाः पादाय पादाय प्रतिपाद मनुवर्त्तन्ते । रक्षसा मपहननायेति तथैव पादान्तर मनुद्य व्याचष्टे—विश्वमिति । विश्वं सर्वं भक्षिणं मांसादेरत्तारं राक्षसं सन्दह । दिरुक्तिरादृत्ति-द्योतनार्था इति पदा तेन अतिरेव रक्षांसि राक्षसानित-द्रूपं पाप मेवापसेधति । यथोक्तसामनिधने त्रिरावृत्तिं दर्शयति—तस्य त्रिरिति । तस्य साम्नो यं निधन तन्नि-स्त्रिर्वार मावर्त्तयेदित्याहुर्ब्रह्मवादिनः । उक्तां त्रिरा वृत्तिं स्तौति—य वै सुहतमिति । इय निधनत्रिरावृत्ति रेव राक्षसं सुहतं घ्नन्ति । वचनव्यत्ययः । अथ राक्षसः पुन-र्नोद्गत्य उत्तिष्ठेदित्यर्थः । यथाह यथा खलु सुष्ठु न हन्तव्य मुपद्रवकारिणं पुरुषं पुनः पुनरायुधमादाय किन्तु हन्यात् । एतत्त्रिविधेनोच्चारणेनापि तादृक्राक्षसहननायेत्यर्थः । तस्य साम्न अतिच्छन्दसि गानं दर्शयति—तदा इति । तदेतत् सामाति च्छन्दःसु भवति । बहुवचन मध्वर्युप्रैषभेदाय आवृत्त्यपेक्षया न तु स्वरूपेण एकत्वादृचः । यथोक्तामति च्छन्दः प्रशंसति—वारणमिव वा इति । एतच्छन्दः वार-णमिव वै राक्षसानां निवारक मेव खलु यदेनातिच्छन्दा अय मन्त्र अतएव रक्षसां वारणानीव निवारणीयान्ये-वारण्यायतनानि अरण्यगृहाणि भवन्ति तस्मादृचो-

गच्छ: ग्च्छं स्वीय मरणं मतएव स्मारणेन यथा निःक्रामं गच्छन् एतदतिच्छन्दोऽपि तादृशया रचसा मरणप्रापकं कि तदतिच्छन्दः यस्मिन्नेतत् अवभृथ साम गायेदित्यवाह— तद्दै सप्तेति। सप्तपदासु सप्तपदोपमेयास्वनु एतत्साम भवति। बहुवचनं नानाछन्दस्त्वपेचया। यथोक्तसंख्यां स्तौति—सप्त वै छन्दांसीति। चतुरुत्तराणि उत्तरोत्तराधिक्ये नाचरचतुष्टयो-पेतानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि सप्त वै सप्तैव। तत्तेन यथा लोकः सर्वे छन्दोभिरभयेन भयरहितेनातिक्रामेत् सर्वदुरितम् एतदपि तादृग्योनिवारकप्रशंसापूर्वकं मवभृ-थसाम्नः त्रिगान दर्शयति—तस्य त्रिर्वचनं इति। अग्नि-ष्टुपत्यस्यां सप्तपदाया मृचि साम त्रिराह त्रिर्गायेत। तस्य त्रिर्वचने सति पदानि पदा एकविंशतिः सामानि त्रीणि भवन्ति। तत्तथा सति चतुर्विंशति संख्या सम्प-द्यते। अतः त्रिर्गानं प्रशस्तमित्यर्थः। यथोक्तसंख्या मुप जीव्य पुनस्तात् संवत्सरात्मानं स्तौति—चतुर्विंशतिरिति। चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः अतः सामापि चतुर्विंशतिसंख्या-साम्यात् संवत्सरः। संवत्सरसाम्यं साम्न उपपादयति तस्य ह वा इति। तस्यैतस्य संवत्सरात्मकस्य साम्नो हि-ङ्कार एवाऽहोरात्राणि प्राथम्यसाम्यात्। आदिराद्या भक्तिरेव मासाः श्रेष्ठत्वसाम्यात्। उद्गीथ एव वसन्तादय मुख्यत्वसाम्यात्। प्रतिहार भक्तिरेव पौर्णमास्यः प्रतिहार-साम्यात् उपद्रवाख्या भक्तिरेवाष्टका। निधनमेव साम्यात्। सप्तभक्तिपक्षे संवत्सरसाम्यमुपपाद्येदानीं पञ्चभक्तिपक्षे तत्साम्य मुपपादयति—तस्य वा एतस्येति। तस्यैतस्य संव-

सप्तात्मकस्य साम्नो हिङ्कारादय एव वसन्तो तस्माद्धे-
मन्तं प्रजा निधन कृता इवासते निधनरूपमिवैतर्हि
तस्मादेता एतं हेमन्तम् ऋतुः प्रजाः सार्वनिधनकृता नि-
धनकारिण्य उपसंहृत्य व्यापार इवासते एतर्हि एवं सति
निधनरूपामिव हेमन्तस्य रूप व्यापारोपरतिसाम्यादिति।
एव ऋचो वसन्तभयसाम्यं दर्शयित्वा इदानीं प्राच्यादिषु दिक्षु
कैक मैच्छिक विकल्पेन प्रश्नपूर्वक सवभृथगमनं दर्शयितुं
ब्रह्मानां प्रश्नं तावदुपन्यस्यति—तदाहुरिति। तदाहुः का-
न्दिश अभि सवभृथ मभ्यवेयुः ऋत्विजः प्रगच्छन्ति।
तत्र प्रथमं कल्पं सप्ररोचनमाह—प्राञ्चोऽभ्यवेयुरिति।
प्राञ्चः प्रागभिमुखाः सन्तोऽभ्यवेयुरव भृथार्थमेव प्रतिग-
च्छेयुः। या एषा दिक् देवानां सम्बन्धिनी खलु। यद्
यां प्राची वा देवानान्दिक् प्राचीनोऽस्माकं यज्ञः स्वान्दिश
मनुसन्तिष्ठतादौ तिष्ठतेर्लिट्। एत ऐ इत्येकारः प्रतिष्ठते।
भवत्विति प्राचीगमनमित्यर्थः। द्वितीयं कल्पं सप्ररोचनं
दर्शयति—दक्षिणाभ्यवेयुरिति। दक्षिणा दक्षिणतोऽभ्यवेयुः
अतएव एष यजमान. पाप्मानं मे हन्ति यो जनः ते तमिमं
पाप्मानं हतं निःपापं यजमान दक्षिणाया पितृणां दिक्षा-
मीनु यज्ञः सन्तिष्ठाता इतीति दक्षिणाद्वाराणि नयानीति
प्रस्तोता ब्रवीति सा एषा दिक् पितृणां सम्बन्धिनी खलु
या दक्षिणा। तृतीयं कल्पं प्ररोचन दर्शयति—प्रत्यञ्चोऽभ्य-
वेयुरिति। तथा च श्रुत्यन्तरं देव पितर मनुष्या दिशो
व्यभजन्त प्राचीं देवाः दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
इति स्पष्टमन्यत्। कल्पान्तरस्सप्ररोचनमाह—उदञ्चोऽभ्य-

येयुरिति। उदङ्मुखाः अवभृथमभ्यवेयुरेषा दिग् नक्षत्राणां संभूता या दिवि नक्षत्राधिपतिः सोमस्तस्याभिरेव स्पष्ट मभवत्। यथोक्तानां दिशां मध्ये यस्यां दिशि भूयिष्ठा आपो भवन्ति तत्र गच्छेयुरिति। नियमं दर्शयति—यतोवा-वेति। यतो वाव यतमथा कतमथा यस्यां कस्यां दिशि बह्वना दिशां प्रकृतत्वान्निर्धारणे डतमच्। आपो भूयिष्ठा स्यु-स्तत्राभ्यवेयुर्गच्छेयुस्तत्र प्राच्यां दिशि दिङ्नियम इत्यर्थः। यथोक्तार्थविदं प्रशंसति—यद्वै विद्वानिति। अस्मात्क-र्मणः इदं श्रेयो भवतीति विद्वान् जानानः कर्म करोति तेन तेन कर्मणा वसीयानति यथेन वसुमानेव भवति। नद्यां तडागादिषु वावभृथगमनमिति विचारपूर्वकं व्यव-स्थितविकल्पं दर्शयितुं विचारं तावदाह—तदाहुरिति। तदाहुर्ब्रह्मवादिनः स्रवन्तीषु चला स्वप्सु अभ्यवेयुः अवभृ-थार्थं गच्छेयुः स्थावरासु अचलास्वप्सु वेति। श्रुतौ विचारार्थो तत्राद्य पक्षं प्रशंसितुं दर्शयति—स्रवन्ती-ष्विति। हतपाप्मनः प्रतिहतं यशः प्रथयन्तीति। स्रव-न्तीषु गाममगमित्यर्थः। स प्रशंसं पक्षान्तरमाह याः स्थाव-राप इति। याः स्थावराः या. अचलाः शैवल्यः शैवाल-युक्ता आपः सन्ति ता अभ्यवेयुरवभृथार्थमितोऽस्मात्कतो-ऽग्नो यथाविस्रब्धः सन् प्रत्युपतिष्ठते आगच्छति। शैवाल्या-स्वप्सु गमनमित्यर्थः। असम्भवासम्भवाभ्यां विकल्पो व्यव-स्थितो द्रष्टव्यः। नदीतटाकयोर्मध्ये यत्रापो भूयिष्ठा-स्तत्र गच्छेयुरिति नियममाह—यतो वा च इति। अत्रो-ऽपि च यतरथा कतरथा चेव मत कुम्भविशब्दस्य पूर्व-

सुपन्यस्तत्वाद् द्वयोरेकस्य निर्द्धारणेऽपरस्य आपो भूमिष्ठा- सु स्तवेषाव्यवेषु । तत्कार्यविद् प्रशंसति—य एवं विद्वा- निति । व्याख्यातचरमेतत् ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानब्राह्मणभाष्ये द्वितीयप्रपाठके तृतीयप्रपाठके

प्रथम खण्डः ।

अथाभिचरणीयेष्टिषु एकस्मै हिङ्करोतीत्याद्या पञ्चानुवाका त्रिवृदादीनां त्रिणवपर्यन्तानां विष्टुतिचोदना तत्र त्रिवृत स्तोमेषु सप्तके द्वे विष्टुती स्त इति तद्विधायकं ब्राह्मणमेव मान्नायते एकस्मै हिङ्करोतीति स प्रथमयुद्गाता एकस्मै एका मृचङ्गातुं हिङ्कारं कुर्यात्। क्रियार्थोपपदस्य कर्मणीति स वैव चतुर्थी। स हिङ्कर्त्ता प्रथमया ऋचा गायेदिति शेषः । तृतीयया पञ्चततस्तोभ्यस्तिस्र ऋचो गातुं हिङ्करोति समध्य मया ऋचा। सत्वो गायेदित्येका विष्टुतिः । अतएवैकस्मै हिङ्करोति स प्रथमयेति पूर्ववद् व्याख्येयम्। तिसृभ्यो हिङ्क रोति स पञ्चभिस्तिसृभि ऋग्भिरानुलोम्येन गायेदित्यर्थ पञ्चभ्यो हिङ्कुर्यात् स प्रथममेकया गायेत्तत स एकया द्विती यया गायेत्स हिङ्कर्त्ता उद्गाता तिसृभिस्तृतीयया ऋचा त्रि र्गायेदिति एवं त्रिवृत इमे सप्तका विष्टुतिरिति द्विवि धेत्यर्थः । अनया कर्त्तव्यता दर्शयति—अभिचरन्निति। एतया द्विविधया विष्टुत्याभिचारं कर्म कुर्वीत स्तुवीतेत्यर्थः। अस्या विष्टुतेरपि साम्यं दर्शयति—अनीक प्रश

त्वैषिति। उभयतः पर्यायौ प्रथमा ऋगिति प्रतीक मि-
थुनाराख्यानोया मध्यमे पर्याये यतो याश्विसीगीति-
विधया ऋचः सन्दधाति। ता इषुमृदा सनं त्वा मौवें
वेति। तिस्र एतत्स्थानीय इत्यर्थः। एताभिः शरं शरा-
शनं त्वा दधाति खलु पञ्चभिरेभिऋक्‌ैः अपश्नन्त आभा
मधाभिर्विसृजते धनुःष्, संहिताम् इष, मलप्यदेग प्रति-
विसृजतो अयनोकादिवि सर्वनाम्नाः पञ्च संख्याः शरोऽपि
वर्णन्त इति तत् साम्यं द्विविधाया विष्टुतेयुँ क्तमित्यर्थः।
तत् प्रशंसति—स्तृणुते भ्रातृव्यमिति। य एतया विष्टुत्या
स्तुते भ्रातृव्यं 'सपत्नं' स्तृणुते छिनत्ति 'स्तृहि' हिंसाया-
मिति धातुरात्मना स्वेनैव अन्वे तिरपेक्षणयसीयानतिश-
येन वसुमान् भवतीति। २॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयप्रपाठके तृतीयप्रपाठके
द्वितीयः खण्डः। -:।

अथ तृतीयखण्डः।

पञ्चदशस्तोमस्य विष्टुतिविधायकं ब्राह्मणमेव माम्ना-
यते—तिसृभ्यो हिङ्करोतीति। अदावुभौ पर्यायौ परा-
चीभिः आनुलोम्येन पराचीभि ऋग्भिः कार्यौ तृतीयः
पर्यायः एकैकस्या ऋचः तिरावृत्या कार्यं इत्यर्थः।
पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। अथ कार्यत्वं दर्शयति—अ-
भिचरन्निति। उक्तं पञ्चदशं स्तोति—वज्रो वै इति।

वज्रो वै वज्र एव त्रिवृत् स्तोमः त्रिणवस्तोमोऽपि वज्रः तस्य वज्रस्य त्रिवृदेव त्रिणव एव वज्रस्य वज्रत्वं त्रिवृत् स्वभावात्। एतावता किं कृतमित्युक्तम्। यदेवं त्रिवृत्त्रि णवाभ्यां स्तोमाभ्यां पञ्चदशस्तोमं विदधाति—त्रिवृभिः स्त्रिवृतो विधानं न नवभिस्त्रिण वयेति तत्तेन वज्रं वै सम्यक् समीचीन सन्दधाति। अवयविनं वज्रं वज्रावयवे सन्दधातीत्यर्थः। वज्रस्य त्रिवृत्त्रिणवसादृश्यं दर्शयति—एव-मिव वै इति। एवमेव खलु वज्रः साधुः शत्रूणां साधको भवति प्रहरणतः प्रहरणत. प्रदेशेऽग्न्येव यस्मादयं वज्र-स्तारभणतः ग्रहणप्रदेशे अणीयान् अणुतरो भवति स्थवी-यान् स्थूलतरो भवति अत्रापि प्रथमसख्यानसंख्यापेक्षया अन्या नवसख्या अधिका। अन्यसंख्याया अनभिहितत्वात्। तत् प्रशंसति—तेन पाप्मानमिति। यतो वा तेन पाप्मान भ्रातृव्यं स्तृणुते हिनस्तीति। शिष्ट स्पष्टम्॥ ३॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके तृतीय. खण्डः।

अथ चतुर्थ. खण्डः।

सप्तदशस्तोमस्य विष्टुत्याः कर्त्तव्यतां दर्शयति—एत यैवाभिचरन् स्तुवीतेति। एतया वक्ष्यमाणया विष्टुत्याभि-चरन्-शत्रुजिघांसु. स्तुवीत सप्तदश स्तौति—वज्रो वै त्रिवृ-दिति वज्रः पञ्चदशो वज्रस्त्रिणवो यत्त्रिवृत्पञ्चदश त्रिणवैः

समदृशं विदधाति—वज्रस्य वज्रत्वं सुप्रसिद्धं वज्रः पञ्च-दशः एतस्यैव तथात्वात्। वज्रश्रिया मध्याष्वावित्वदा-दिभिः समदृशं विदधाति। तिसृभिस्त्रिवृतो विधानं पञ्चभिः पञ्चदशस्य नवभिस्त्रिणवस्य। एतदुक्तं भवति—तिसृभिः पराचीभिः प्रथमः पर्यायः पञ्चभिर्मध्यमः नवभिरुत्तम इति। तत्तेन वज्रमेव वज्रावयवे सम्यक् सन्दधातीति ऋग्भिरायं पर्यायं गायेदिति शेषः। उत्तरौ एकस्या ऋचस्त्रिरावृत्त्या कार्याविव्यर्थः। अभिचरन् स्तुवीत। अनया विष्टुत्या अभिचरन् पुरुषः स्तुवीतेति शेषः। उक्त मेकविंशं स्तौति—वज्रो वै इति। यथैव त्रिवृ-त्त्रिणवाभ्यां स्तोमाभ्यां एकविंशं विदधाति तिसृभिः त्रिवृतो विधानं नवभिस्त्रिणवस्येति। वज्रस्य त्रिवृदादि साहश्यं प्रशंसनस्य करोति—एवमिवेति। एतया एकविंशस्तोम मिष्ट्वा स्तुवे। शेषं व्याख्यातचरम्॥ ४॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्-विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके चतुर्थः खण्डः॥ ४॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः॥

अथ त्रिणवस्तोमस्य विष्टुतिविधायकं ब्राह्मण मेवाम्ना-म्नायते। नवभ्यो हिङ्करोतीति। उद्गाता नवभ्यो नवर्चोगातुं हिङ् र्यात् स हिङ्कर्त्ता त्रीनपि पर्य्यायानेकैकस्या ऋचस्त्रिरा-वृत्त्या तिसृभि र्ऋग्भिः कुर्य्यादित्यर्थः। अभिचरन् स्तुवी-

तेति । अनया त्रिणव स्तोमविष्टुत्या अभिचरन् स्तुवीतेति शेषः । उक्तत्रिणव वज्रस्य सादृश्येन प्रशंसति—वज्रो वै त्रिणव इति । त्रिणव एव वज्र. तिस्रभिस्त्रिणवत्वात् । त्रिहतो वज्र एव प्रसिद्धः तत्तस्माद् वज्र एव परागत्य न प्रवर्त्तयति । यः प्रमानितया त्रिणवस्तोमविष्टुत्या स्तुते स आत्मनैव वसीयान् वसुमत्तमो भवतीति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके पञ्चमः खण्डः ।

इति तृतीय प्रपाठकः ।

—०—

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

प्रथम खण्ड ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमानुवाके पञ्चविंशब्राह्मणोक्तद्वादशाहादिकृतस्य व्यूढद्वादशाहस्य धर्मा निरूप्यन्ते । तत्र प्रथम मायन्तयो. प्रायणीयोदयनीययोरह्नोः सर्वयज्ञस्य साधारणत्वादवशिष्टाना मह्नां मध्ये दशमस्याप्यविकृ-यात्तत्रापि न किञ्चिदक्तव्यमस्तीत्य वशिष्टस्य नवरात्रस्य धर्मभेदा अनुवर्ण्यन्ते । तत्र प्रथमत्रिरात्रस्य धर्मविशेष-माह—स्वरान्तः प्रथम इति । प्रथमस्त्रिरात्रः स्वरान्तः स्वरित मक्षर मन्ते यस्य स तथोक्त' त्रिरात्रसम्बन्धी य. पव-मान' स्वरान्त इति भाव । तथा च पञ्चविंशब्राह्मणे पव-मानसामविधानानन्तरमाम्नायते स्वरसुर्ण्येनेति तद्यो

छन्दो गायत्री प्राणो वै गायत्रीति तत्र छन्दो गायत्री प्राण एवा प्राणापानव्यानैः त्रिवृत् प्राणः गायत्र्यपि त्रिपादिति अतो गायत्र्याः प्राणसाम्यम् अथवा मुखे प्राणः गायत्र्यपि मुखादुत्पन्नेति प्राणसाम्यं द्रष्टव्यं तस्मात्तेन छन्दसा यजमानः सर्वमायुरेतीति शेषः स्वरः प्रजापते रेव तयो स्तादात्म्यं शास्त्रसिद्ध मेवं तेन स्वरेण देहान्ते यजमानः प्रजापति मेवाप्नोति। द्वितीयं त्रिरात्रधर्मं माह—निधनान्त इति। द्वितीयं त्रिरात्रो निधनान्तो निधनमन्ते यस्य स तथोक्तः द्वितीयपवमानो निधनान्त इत्यर्थः। तथोक्त षड्विंशब्राह्मणे निधनान्ताः पवमाना भवन्तीति। तथा त्रिष्टुप् जगतीच्छन्दो व्यूहेन त्रिष्टुपमासुखम्। तदुभयं प्रशंसति—वीर्यं वै त्रिष्टुबिति। त्रिष्टुप् वीर्यमेव इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात् पुरुषः चतुष्पाद्यो वोर्यवान् निधनं निधानं तदाश्रितः तेनाश्रयाश्रयिसम्बन्धेन पुरुषशब्देन निधनं लक्ष्यते तथाच निधनं त्रैष्टुभमित्यर्थः। तेन यजमान पुरुषं पुत्रपौत्रादिक माप्नोति। तृतीयं त्रिरात्रधर्ममाह—इडान्त इति। तृतीयस्त्रिरात्रः इडान्तः इडा अन्तो यस्य स तथोक्तः तदीयाः पवमाना इडान्ता इत्यर्थः। तथाचोक्तं षड्विंशब्राह्मणे इडान्ताः पवमाना भवन्तीति जगती तृतीयं छन्दो व्यूहेन जगतीमसुखमित्यर्थः। तदुभयं प्रशंसति—पशवो वा इति अतिरोहितार्थमेतत्। ननु यदि गायत्रः प्रथमस्त्रिरात्रस्तर्हि प्रथमे विनियुक्ता एव गायत्र्या द्वितीय तृतीययो रह्नोः प्रयोगाच्च तस्य यातयामत्वमभवेत् इति मत आह—प्रस्तच्छन्दा इति। सत्यं

तथापि प्रथमस्त्रिरात्रः प्रत्नतच्छन्दाः प्रथम. इतानि विस्तीर्णानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि यस्मिन्निति तथोक्तः। प्रातःसवनस्य गायत्रत्वान्माध्यन्दिनसवनस्य त्रैष्टुभत्वात्तृतीयसवनस्य जागतत्वात्तेनैव छन्दोभेदेन सोऽयं त्रिरात्रः श्रायातयामा गतसारो भवतीत्यर्थः। अथ द्वितीय त्रिरात्रस्य छन्दोविभागेन यातयामत्वं दर्शयति—अथोत्तरस्येति। अथशब्दोवाक्योपक्रमे उत्तमस्य द्वितीयत्रिरात्रस्य छन्दांसि व्यूहन्ति व्यूहेन भिन्नानि कार्य्याणि तथैव विवरणं जगतीच्छन्दस्काः ऋचः प्रतिपद्यन्ते प्रारभ्यते आभिर्ऋग्भिः प्रतिपदा या भवन्ति तत्र बहिष्पवमानानामाज्यानां तदन्तानाञ्च गायत्री गायत्राणां स्थाने जगत्यो भवन्ति जगतीनां स्थाने त्रिष्टुभो भवन्ति त्रिष्टुभां स्थाने गायत्र्यो भवन्ति तेनैव छन्दोव्यूहेन साम्यमयातयामा। अथ तृतीयत्रिरात्रस्यापि छन्दोव्यूहत्वेनायातयामत्वं दर्शयति—अथोत्तमस्येति। अथ उत्तमस्य तृतीय त्रिरात्रस्य छन्दांसि व्यूहन्त्येव कथम्। तत्र बहिष्पवमानान्मेषु त्रिष्टुभः प्रतिपदो भवन्ति। त्रिष्टुभां स्थाने जगत्यो भवन्ति तेनैव च सोऽयं तृतीयस्त्रिरात्रोऽयातयामा भवेदिति। यथोक्तमर्थं स्तौति—अभिचारत इति। एता विच्छिन्नच्छन्दस्का ऋचः। अन्योन्यस्मै लोकं व्यूहेन परस्परस्थानमभ्यायन् अधितिष्ठन्त्येव एता विभक्तिपरिणामः एताभिः परस्परलोकं प्राप्ताभि ऋग्भिः काम मभीष्ट मेव यजमानो गमयति गच्छति। एतस्यैव विवरण यस्मै कामायैव आर्भ्यत इति। यस्मै कामायैव कामं प्राप्तुमेव द्वादशाह-

चाल्यिते। अनुष्ठीयते तु काम माप्नोति। अथ प्रथमत्रि-
रात्रस्य प्रवृतछन्दस्त्वं स्तौति—तस्मायुजौ इति। यतो
प्रथमत्रस्य रथस्य वाहनस्थानीयानि गायत्र्यादीनि
छन्दांसि वैषम्येण भवन्ति। तस्मायुजौ विषमवलीवर्दाविकल
युजौ सन्तौ सदृक्समानं न वहत इत्यनेन प्रथमेऽप्यत्र हे नव-
त्रयस्य यज्ञ वहन द्वारा प्रथम छन्दस्तुतं भवति। तस्मा-
च्छन्दांस्यन्योन्यस्य स्थानप्राप्तान्येव यज्ञहारोऽपि वहन्ति।
तत्रस्थार्तौके विपरीतौ कालभेदेऽन्योन्यस्थान प्राप्तौ पूर्वाह्ने
दक्षिणतो युक्त मनड्वाह विमुच्य मध्याह्ने तत्स्थाने उत्तर-
तोऽवस्थिते युक्ते स्थानेऽपि दक्षिणत स्थिते युक्ते सति उभा-
वपि वहां सोबोढ़तरो भवत इत्यनेनोत्तरयोस्त्रिरात्रयोश्छ-
न्दसां व्यूहन भवति। यस्मादवरात्रस्य छन्दांसि विलक्षण-
स्थानावस्थितानि तस्मादेव उभयोरन्तोऽश्वादय शहन्ते
एकतोदन्तो गवादिभ्योऽधिकं गच्छतीत्यनेनोत्तरयोस्त्रिरात्र-
योश्छन्दसां व्यूहन भवति। यस्मात्प्रथमरात्रस्य त्र्यृक्छन्दसो
स्थानवैषम्यं युत भवतीति वाक्ये त्रयस्याप्यर्थवत्ता। इदानीं
प्रकृतिभूते द्वादशाहे पठितोपिच्चसाग्रुतम् अभिसोमास
आयव इति साध्यासयोः प्रगाथयोः प्रगाथाग्रे प्रग्रथनेन त्रिष्टु
वेक साम गीयते। अध्यदध्यास्यायां द्विपदायाम। अत्र द्वाद-
शाहे विकृतभूतेन तथा अध्यायाम युत चतुष्कर्षे साकमेव
साम गेयमिति दर्शयितुमाह—द्वचे या इति। वसिष्ठादन्ये
ऋषय। द्वचे ककुबुत्तरापदलया अतोते प्रगाथे विराजं
तत्राद्या बृहती चतुष्पदा उत्तरे ऋचौ प्रत्येक त्रिपदे इत्य
नेन प्रकारेण पादाग्रतो दशसंख्या मपश्यन्। इमावरा

श्यादृशेन तस्य यागः गोदोहनेन वा पशुकामस्य। " अथवा श्येनविशिष्टं कर्मान्तरं मत्र विधीयते श्येनयता यजते " लक्षणाया असिद्धार्थकल्पनातो मत्वर्थलक्षणापि यसी। यद्यपि यथा श्येन आददीतेत्यादिवाक्यशेषप्रति• ... सादृश्येन कर्मणि गौणी वृत्तिः श्येनशब्दः सम्भवति तथापि तथ्याऽत्यन्तविप्रकृष्टार्थत्वात् स्वार्थपरित्यागे श्रुति हेतुभङ्गश्च मत्वर्थलक्षणैव युक्ता। अतः सोमेन यजेतेति सत्यपि मत्वर्थे गव्यभावाद्विशिष्टविधिरेवेति तदनुपपन्नम्। गुण• एवात्रपरत्वे एव गुणो विधीयते स एव स्तोतव्य इति श्येन समाह्येव स्तुतिः स्यात् न चात्र यथा श्येन आददीतेत्यादि ... श्येषे तस्य स्तुतिः स्वेनैव स्वस्योपमानेन स्तुतेरयुक्तत्वा• देतैः व्यपदेशात्मकं वाक्यशेषेनैरर्थ्यपरिहाराय विप्रकृष्टार्थ• यापि गौण्या वृत्त्या श्येन शब्दः कर्मणि वर्त्तते। अतः सति सम्भवे गौरवात् सोमादिवद्विशिष्टविध्यङ्गीकरणमयुक्त मित्य• त्यमतिप्रसङ्गेन। अतः श्येननामधेयेन यागेन शत्रुहिंसां भावयेदित्ययमेवार्थः। श्येनशब्दस्य यागे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुं स प्रसिद्धं श्येनसादृश्येन याग स्तौति—श्येनो वै इति। वयसां पक्षिणां मध्ये श्येनाख्यः पक्षी क्षेपिष्ठः क्षिप्रतमः किञ्च श्येनो निपत्य पक्ष्यन्तराणि हन्तु माददीत स्वीकरोति एव। मेवाभिचरन् एव आवृश्य मेतेन यागेना• दत्ते। यद्यपि आदाने मरणकरणता प्रतीयते। तथापि तदादानस्य हिंसार्थत्वाद्भ्रातृव्य हिंसाकरणतेवात्र विधेया। ततः पवमानेषु प्रश्न सति त्रिवृत् स्तोम विधीयते —त्रिवृद्वै स्तोमानामिति। यद्यस्मात् स्तोमाना मध्ये

स्यादनेन तस्य बाधः गोदोहनेन वा चमसस्य। अथवा श्येनविशिष्टं कर्मान्तरं मत्र विधीयते श्येनयागः यजते लक्षणाया असिद्धार्थकल्पनातो मत्वर्थलक्षणापि यसी। यद्यपि यथा श्येन आददीतेत्यादिवाक्यशेषप्रति ... सादृश्येन कर्मणि गौणी वृत्तिः श्येनशब्दः सम्भवति तथापि तस्याऽत्यन्तविप्रकृष्टार्थत्वात् स्वार्थपरित्यागे श्रुति-मुख्यत्वात् मत्वर्थलक्षणैव युक्ता। अतः सोमेन यजेतेति सत्यपि ... गत्वभावादिविशिष्टविधिरेवेति तदनुपपन्नम्। गुण-वाक्यपरत्वे एव गुणो विधीयते स एव स्तोतव्य इति श्येन ... एव स्तुतिः स्यात् न चात्र यथा श्येन आददीतेत्यादि ... तस्य स्तुतिः स्येनैव स्वस्योपमानेन स्तुतेरयुक्तत्वा-... व्यपदेशात्मक वाक्यशेषनैरर्थ्यपरिहाराय विप्रकृष्टार्थ-यापि गौण्या वृत्त्या श्येन शब्दः कर्मणि वर्त्तते। अतः सति सम्भवे गौरवात् सोमादिवद्विशिष्टविध्यङ्गीकरणं मयुक्तमित्य-लमतिप्रसङ्गेन। अतः श्येननामधेयेन यागेन शत्रुहिंसां भावयेदित्ययमेवार्थः। श्येनशब्दस्य यागे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुं स प्रसिद्धं श्येनसादृश्येन यागं स्तौति—श्येनो वै इति। वयसां पक्षिणां मध्ये श्येनाख्यः पक्षी क्षेपिष्ठः क्षिप्रतमः किञ्च श्येनो निपत्य पक्ष्यन्तराणि हन्तुं माददीत स्वीकरोति एवमेवाभिचरन् एनं भ्रातृव्यमेतेन यागेना-दत्ते। यद्यपि आदाने मरणकारणता प्रतीयते। तथापि तदादानस्य हिंसार्थत्वाद्भ्रातृव्यं हिंसाकारणतैवात्र विधेया। ततः पवमानेषु प्रशंसति त्रिवृत् स्तोमं विधीयते —त्रिवृद् वै स्तोमानामिति। यद्यस्मात् स्तोमानां मध्ये

एतदुपहव मुपलक्षणम् । बृहदपि पराचीनेव कुर्य्यादि-त्यर्थः । अमीमार्थं प्रशंसति—पराचमेवास्मै इति । तथा सत्यस्मै भ्रातृव्याय पराच मनावर्त्तमेव वज्रं प्रहरति तस्य स्तृत्यै । एवं भ्रातृव्य हिंसाकारस्य होतुः पृष्ठ-स्तोत्र बृहत्साम दृष्टमिति दर्शयित्वेदानीं जीवत एव भ्रातृव्यस्य पश्वादिराहित्य मिच्छतो यजमानस्य प्रयोगं दर्शयति—य कामयेतेति । यं भ्रातृव्यं जीवन्तं जीयन्तं पश्वादिभिर्हीयितेति यो यजमानः कामयेत तस्य होतुः पृष्ठं बृहत् कुर्य्यात् । बृहत्साम रथन्तर यतः अतः वीर्य-मेव बृहत्त्वं इत्युक्तात्ययव यव रथन्तरं । कार्यकारणभा-वात्तस्मात् यनेयेनास्य भ्रातृव्यस्य पशून् हन्ति । तथा सति भ्रातृव्योऽपश्च पशुरहितो भवति । अतः जीवते एव माप्नोति । अथ जीवत एव भ्रातृव्यस्याप्रतिष्ठाका-मस्य यजमानस्य प्रयोग विधत्ते—य कामयेतेति । य भ्रातृव्य परम्परागतमिति दूरा मियादन्छेत्यापि प्रति तिष्ठेदिति यो यजमानः कामयेत तस्य पवमाने रथन्तर साम कुर्य्यात् तदेतदाह द्राह्यायण पवमाने रथन्तर कुर्य्यादिति । बृहत्या मेकर्चाना स्थाने स्यादेकं तद्धि बार्हताना स्थानमिति । अस्यार्थः—स्तोत्रकल्पे ये बृहत्यां एकर्चा अन्यकारेण कृता पुनानः सोमधारयेति वषट्‌-कारनिधनमेकस्या यौद्धवमेकस्या यौधाजयमेकस्यामिति तेषां स्थाने रथन्तर कार्य तद्धि बार्हतानां साम्ना स्थाने रथन्तरस्य बृहत्त्वासुत्पन्नमिति । तथा बृहत्पृष्ठ कुर्य्यात् ब्रह्म साम पृष्ठ साम कुर्य्यात्तस्य एन भ्रातृव्य बृहद्ब

न्तराभ्यां मेव एभ्यो लोकेभ्य उद्धृत्य ध्रुवेण साम्ना प्राप-यति गमयति अप्रतिष्ठं कुर्य्यादित्यर्थः। सोऽपि परां परा-वतं, अतिदूरमेति गच्छति न प्रतितिष्ठति। पुनर्भ्रातृव्य-द्विषाकामस्यैव प्रयोगविशेषं दर्शयति—वार्षाहरे इति। पवमानमुखे माध्यन्दिनार्भवयोः पवमानयोर्मुखे वार्षाहरे एते नामधेये सामनी भवतः। गायत्रसाम,ऊर्द्ध्वं वार्षा-हरयोः साम्नोः सर्वत्राप्यस्य,तत्वात् अत्र माध्यन्दिनपव-माने पर्य्यूषुप्रधन्व इति एकस्यां गायत्र परस्यां वार्षाहर, सामैवपवमाने तु यस्मै मदीनरेत्र इति गायत्र-वार्षाहरे एकस्यामेवेति, कल्पकारवचनं निर्णीयते। तथा सर्पीपगवे सामनी, एव पवस्वेन्द्रमच्छेति पवस्योर्द्ध्व-योर्नासिद पुरोजितीवो अन्ध इति पवमानयोरिति श्रुतावि-यत् द्विसंख्यानि सामानि,अम्बरन्ति उद्गातारः सम्पाद-यन्ति सुर्य्यैभ्रातृव्यस्येति। यथाश्रुताकर्मेषि यूपादीनां स्वेनयाने प्रकृतिभ्यो विकाराभिधीयन्ते। तत्र प्रथारधर्मं यूपस्य विकारं दर्शयति—तैल्वको वा इति। तैल्वको नामापघोरः कश्चित् वृक्षविशेषः। तद्विकारो बाधको वा नाम राजवृक्षः तद्विकारो यूपः कर्त्तव्यः। ततश्चायं हननसाधनं यथायूपं तदाकारोपसङ्गाच्छयाज यूप कुर्य्या-दित्यर्थः। तथाच द्राह्यायणः—यूपश्चाप इति। अथ-वाक्तः स्यादिति वा। अधिदवचनयोर्विकारं दर्शयति—येन शकटेन सवं नयति तस्य च फलयोर्मध्यमे कम्बक यदमक्ष नाभिमन्दक नभ्योदैव। तेऽधिपक्षकस्य कुर्य्यात्। तथाच द्राह्यायणः—येन वागेन भूत निर्व-

नत्। मित्रं हुवे पूतदक्षम्। उस्रा मदन्तु सोमाः। ता हुवे ययोरिदम्। अर्षा सोम द्युमत्तम इति गायत्र मेकस्याम्। वार्षाहर मेकस्याम्। याक्रदक्षमेकस्याम्। पुनानः सोमधारया वषट्कार निधनमेकस्याम्। रौरवमेकस्याम्। यौधाजयमेकस्याम्। औशनमन्त्यम्। रथन्तरञ्च वामदेव्यञ्च हव्यञ्च कालेयञ्च। यज्ञे महोवरीञ्च इति गायत्रवार्षाहरे पवस्वेन्द्रमच्छेति सफौपगवे पुरोजिती वो अन्धस इति नानन्दान्धीगवे काममन्त्यं यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम विष्ठतः पवमाना अग्निष्टोम साम च तिसृभिराज्य पृष्ठानीति। अस्यायमर्थः—तिसृभिराज्यानि इति पृष्ठानीति॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयखण्डः।

अथ तृतीयखण्डः।

एव श्येनयाग सविशेष प्रतिपाद्य इदानीं विवृदग्निष्टोम निरूपयितुं प्रतिजानीते—विवृदग्निष्टोम इति। उच्यते इति विशेषः। इदानीं विधत्ते—तस्येषुमिति। तस्य, विवृदग्निष्टोमस्य इषु सञ्ज्ञका विष्टुतिं कृत्वाऽभिचरन् भ्रातृव्यञ्जिघांसुस्तेन हे इषु सञ्ज्ञके विष्टुती प्राक् प्रदर्शिते अत्र विशेषकथनात्तयोरन्यतरा याह्या। यथोक्तं प्रशसति—इषुवधो मे इति। वत, इषुवधः इत्याख्यं

हननसाधनं यथायुध मायुधः शतवर्षलक्षणात् पुरा पुरस्तादेवं हन्ति। तस्माद्यदिषुं इच्चाख्यं विष्टुतिमत्र करोति कुर्यात् तर्हीमं भ्रातृव्य मायुषः पुरैव प्रहततया विष्टुत्या प्रकर्षेण छिनत्ति। तत्त्रिवृत्स्तोमं प्रशंसन् विधत्ते—त्रिवृदै स्तोमानामिति। यस्मात्स्तोमानां स एव क्षेपिष्ठः अत आशीयः अत आशुतर भ्रातृव्यं स्तृणुते हिंसानोति त्रिवृदेव सोमो भवति नान्य इत्यर्थः। सामविशेषं दर्शयति—वषट्कारनिधनं भवतीति। व्याख्यातचरम्। यद्यपि समानमितरं तेनैव वषट्कारनिधनं सिद्धं तथापि न वचनं पवमाने रथन्तरं कुर्यात् बृहत्पृष्ठं भ्रुव ब्रह्मसामेति विहितस्य धर्मविशेषस्याप्राप्त्यर्थम्। सामविकारं प्रशंसन् विधत्ते—सप्तहं भवतीति त्वामिद्धिहवामह इत्यस्यामृचि सप्तहं सप्तहं नामकं साम भवति। पृष्ठस्य तेन साम्ना सप्तहात्पुरुषादभिविधावाङ् सप्तपुरुषपर्यन्तं सोऽनायतनो भवति। अनायतनो भवति अप्रतिष्ठितो भवति। यद्भ्रातृव्य मेतेन यागेनाभिचरन्ति। अनेनास्य साम्नः सप्तहनामकत्वं दर्शितं भवति सप्तपुरुषहननसाधनत्वप्रतिपादनात्। यद्वा तस्य त्वामिद्धिहवामा इत्यस्यां गानेन सप्तहकारसम्पत्तेः सप्तहनामकत्वं द्रष्टव्यम्। एव विशेष मत्र उक्ता इदानीं श्येनवैशेषिकधर्मातिदिशति—समानमिति। ये श्येनयागे वैशेषिकलोहितोष्णीषत्वादयो धर्मा विहिताः ते सर्वेऽप्यत्र कार्या इत्यर्थः। नन्विसरमष्टस्य सविहितत्वाच्छ्येनवैशेषिकधर्माणाश्च सविहितत्वेन तद्वाचकत्व मयुक्तम्। किन्तु

अतिदेशत । प्राप्ता वै ज्योतिष्टोमधर्म्मास्ते ऽश्येनेऽपि विद्य मानाः तत्साद्दृश्यसत्ता पादयन्तीति तदनुवादो युक्त इति चेत् न सत्यमितरशब्दः सन्निहितपरः न तु तच्चातपर वसुः अपितु यत्पूर्वोक्तसदृशं सन्निहित तदेवेतरशब्द आचष्टे । तथा सति यद्योदकप्रात ज्योतिष्टोमिक धर्म मानतत्पूर्वं निर्दिष्ट ससघादिधर्मसद्दृशमेव प्रकृताः लोहि तोष्णिपादयः श्येनवैशेषिका वैशेषिकधर्मत्वेन सद्दृशास्ते सन्निहित मपि ज्योतिष्टोमिक धर्मजात परित्यज्य साद्दृ श्यमादाय श्येनवैशेषिकाणा मेव लोहितोष्णिषत्वादीन मभिधानमिति युक्त वदिष्याम इति ॥ २ ॥ ।

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
चतुर्थप्रपाठके तृतीयखण्ड ।

अथ चतुर्थ खण्ड. ।

अथ सन्दयाख्यं याग प्रतिजानीते—अथैष सन्दंश इति । अथानन्तरमेव वक्ष्यमाण, सन्दंशः आदानग्रहण-साधनत्वेन सन्दंशसाम्यात् सन्दंशाख्यो यज्ञः उच्यत इति । विशेषत्वं विधत्ते—अभिचरन्निति । तेन सन्दंशयागेनाभि-चरन् जिघांसुर्यजेत तत्साद्दृश्यादय क्रतु' सन्दंश: तेन क्रियत इत्यत्राह यद्वै दुरादानमिति यन्दुरादान तप्तायः पिण्डादि तत्सन्दंशेन आदत्ते लोहकार । किमत्र सन्दंशसाद्दृश्य कथ च सन्दंशवदनेन क्रियत इत्यत्राह—चत् द्वौ द्वौ

स्तोमाविति। द्वे त्रिवृतौ स्तोमे द्वे द्वादशे द्वे एकविंशे द्वे चतुर्विंशे द्वे त्रिणवे इत्येष द्वौ द्वौ स्तोमौ समानौ यत्र भवतस्तेनाय क्रतुः सम्पद्यतइत्र तत्र यथाह—यथा खलु दूरादानमादातुमशक्य तथाय: पिण्डादि सम्पद्येनानुजायत पर्यायाद्‌विहित एवम एव ज्यावृत्यमिति यागेनादक्षे अस्मिन्यागे सर्वेषां स्तोमानां त्रिवृत्‌स्तोमसम्पत्ति तदीयानां स्तोत्रीयाणां बृहतीसम्पत्ति चानूद्य प्रशंसति त्रिवृत स्तोम सम्पद्यत इति। अत स्तोमगणस्त्रिवृत्स्तोम सम्पद्यते स्तोत्रीयाणा यथोक्तबृहतीच्छन्द सम्पद्यते। तत्‌त्रिवृद्वज्रो वै वज्र एव। बृहती पशव: तेनास्य पशून् वज्रेणैव इन्ति तथा सति भ्रातृव्योऽपशुर्भवतीत्यत्र त्रिवृत. सम्पत्तिरेव द्वे त्रिवृतौ स्तोमे इत्यादिना प्रदर्शितानां स्तोमानां त्रिवृत्त्रिणवयोर्यासं त्रिवृत इति त्रिवृत् सम्पत्तेरसिद्धत्वात्। न वक्तव्या त्रिवृत्त्रिवृतयोर्यासं २६ चत्वार स्त्रिवृता इति।। द्वादश पञ्चदशा। एकविंशश्च चतुर्विंश द्वाभ्यां द्वादशाभ्यां द्वाभ्यां पञ्चदशाभ्यां नवतिरित्यतो दश त्रिवृत सम्पद्यत इति बृहतो सम्पत्तिस्तु यथोत्तरया चतुर्विंशति सङ्ख्या त्रिवृद्भि स्तोत्रीयाणां षोडशोत्तरया शतद्वयेन २१६ षट्‌बृहत्य सम्पद्यत इति। स्तोत्रविकार प्रशंसन् विधत्ते—वैयश्व. भवतीति। पुनान सोमधारेत्यस्यां ऋचि वैयश्वम्। वियश्व. कश्चिदृषि तेन दृष्ट साम वैयश्व भवेत्। तेन एव भ्रातृव्य व्यश्वविगताश्वमेव करोति शब्दसाम्यात् श्रुति। तदेव प्रकारान्तरं स्तौति—परिद्वेष्ट भवतीति। वैयश्वमेव साम द्वेष्ट

षाव्यर्थे वक्षाय समभिमायः । उ१२ । श्रस्२ । फठ्२ । मृस्१ ।
इस्२ । मायचक्रमिति । यौनाशुत्वमं पुरोजितीवो ग्रन्थस
इत्यभिं सुचे ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

अथ पञ्चमखण्डः ।

अथ प्रतिज्ञापूर्वकं वज्रयागं दर्शयति—अथैषवज्र इति ।
अथानन्तर मेष वक्ष्यमाणो वज्रो वज्रसाहश्यादज्राख्यो
याग उच्यत इति शेषः । एतेन वज्रेणाभिचरन् भ्रातृ-
व्यजिघांसुर्यजेत वज्रसङ्घातात्मकत्वादयं प्रज्रो यज्ञः सङ्घा-
तिनां स्तोत्रीयाणां वज्रात्मकत्वात्तेन वज्रेणैव वय मस्मै
भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्यै तस्य हिंसार्थम् । किं पुनः समु-
दायिनो वज्रा यत्समुदायो वज्र इत्याशयङ्क्य तद्दियत्तु
राह—सर्वः पञ्चदशो भवतीति अस्य सर्वाण्येव रूपाणि
स्तोत्रीयाणि पञ्चदशानि । तेन सर्वोऽप्यवयवी पञ्चदशो
भवतीति । किं तत इत्यत्राह—वज्रो वै इति । पञ्चदशो
वै वज्र एव ऐन्द्रत्वसाम्यात् यतस्तदवयवानि स्तोत्राण्यपि
वज्र रूपाणि । तेन त प्रक्षिपं हिंसासाधन मेवास्मै
भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्यै । तद्धर्मविशेषं दर्शयति—उक्थ्यः
षोडशिमान् भवतीति । उक्थ महतीतित्युक्थः । उक्-
थार्हः उक्थवान् भवतीत्यर्थः । किञ्च षोडशिमान् भव-
तीति तदुभय स्तोति । पशवो वा उक्थानीति । उक्-

यानि पशवो वै पशव एव तत्साधनत्वात् षोडशी वज्र षोडशिमानुष्टुप् कुर्वन्तीति वचनात् षोडशिना सानुष्टुप् वै वाग्वा अनुष्टुब्वाचि वज्र इति प्रशंसनात्। षोडशिनो वज्रत्वेन तेन वज्रेण वज्र मस्मै भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्यै भ्रातृव्यपशूना रथाना पशुरूपत्वेन शुत्तरत्वत्वात येभ्यो गन्तव्य तत्र षोडशिसामः। प्रकारेषु गान दर्शयति—तस्य महानाम्न्य इति। तासु षोडशिसाम कुर्यादित्यर्थः। तदेतत् प्रश सति—वज्रो वै महानाम्न्य इति। महानाम्नी वज्र। ऐन्द्रत्वसाधर्म्यात्। सन पर्यैति हिंस इति लिङ्गाद्दीर्घत्वसाम्याद्वा षोडशी वज्र। षोडशिनो वज्रत्व प्रागेवाऽऽदर्शि। तस्माद्वज्रेणैव वज्र मस्मै भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्यै। तस्य सन्दर्शनेन विकारधर्मान् अतिदिशति—समानमितरत् पूर्वेणेति। पूर्वेण अनन्तराः क्तेन सन्दर्शेन इतरत् गान सन्दर्शे ये विशेषधर्मा विहितास्ते अत्र कार्या इत्यर्थः। अत्र कन्य—पवस्वेन्दोष पासुतापञ्चत्ववते स्वध इति पुरस्तात्पर्यासस्य तृच उद्धरति। सवासाह्णीय पुरोजिती वो अन्धस इति नानद मेकस्या तस्या मेवाभीगव श्यावाश्व मेकस्या साममेकस्या तथाषा यद् द्वितीय प्रमएडीयमौपगवसुद्दमीय महानाम्न' षोडशि साम समानमितरत्पूर्वेण सर्वः पञ्चदशः क्रतो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिभूतज्योतिष्टोम. कार्य्य इत्यर्थ. ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशनाम्ब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमखण्डः।

अथ षष्ठखण्डः।

अथ पञ्चदशोऽस्मिन्प्रपाठके त्रयोदशाह वैश्वदेवाख्य सत्रं निरूप्यते—तत्राहःक्लृप्तिं दर्शयति—अतिरात्र इति। अतिरात्र चतुर्विंशस्तोमयुक्त प्रायणीय मह्वरिति। एते प्रथमे अहनी अभिजिदाद्यौ विश्वजिदन्तौ मध्यमौ नवरात्रः महव्रत मतिरात्र इत्येत अन्तिम अहनी इति। तदेतत्सर्वं विश्वजिदेव कर्तृत्वेन च प्रशंसति—विश्वे-देवा इति। राजा दीप्तेन सोमेन गृहपतिना सह विश्वे-देवाः सत्र मासत एव ब्रुवन्तोऽस्माक सर्वेच्च सर्वेष्वपि सोम एव राजा विभर्विशेषे भूयादिति। अतएवं तस्मात् सोमो राजा सर्वाणि नक्षत्राण्युपैति प्राप्नोति सोमो हि। किञ्च हि यस्मात् सोमो रेतोधा. रसात्मकत्वे लोहितादि परिणामद्वारेण रेत आधाने हेतुरसावपि सोमो गृहपतिः कि शस्तमित्यर्थ। तदीयं मध्यमनवरात्रमित्यनुवदति—नवाहमिति। य एतत्सत्र मुपेयुः ते सवत्सरस्य प्रकृति भूतस्य सवत्सर साध्यस्य गवामयनस्य विकृतित्वाच्चयो-दशाहं सत्रमपि सवत्सरनाम्नोच्यते। तस्य गर्भं मध्यमं नवाह मुपयन्तीति। अनूदितमर्थं स्तौति—नवाहो वै इति। नवाहो वै अय नवरात्र एव सवत्सरस्य समस्त प्रतिमासदृशः तत्र अन्याना सर्वेषां स्तोत्राणामाधारातिशयतो विद्यमानत्वात्तथा नवमा। अथ नवाहो नवसङ्ख्याका प्राणा सप्तशीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चेति श्रुतेः। य एत नवाहं सुपेयु. ते नवप्राणानपरस्मन्ते प्राप्नुवन्ति।

प्रकारान्तरेण स्तौति—प्रजावन्तो इति। य एता रात्रीः। नवरात्रमित्यर्थः। उपयन्ति ते प्रजावन्तः। पुत्रपौत्रादियुक्ताः रेतोधा न हेतुसोमग्रहर्त्विकयागानुष्ठाना जीवाः शतवर्षलक्षणपुरुषायुषश्च सन्तः प्राणात्मकनवरात्रोपायना ज्योतिः प्रकाशं कीर्त्तिं मश्नुवते प्राप्नुवन्ति। फलान्तरस्याधिकस्याविधानादेत देव फल रात्रिसत्रन्यायेने त्ववगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
चतुर्थप्रपाठके षष्ठखण्डः।

अथ सप्तमखण्डः।

वैश्वदेवं सत्र निरूपयितु मादौ तत्प्रशंसार्थं देवादिविषया माख्यायिकामाह—प्रजापतिस्तपोऽतप्यत इति। प्रजापतिर्विधाता पुरा तपोऽतप्यत चकार। तस्य तप्यमानस्य विशुद्धस्येदानीं देवान् सृजेयमिति मनोबुद्धिः प्रजावत। ततस्त इमे प्रसिद्धा इन्द्रादिदेवास्ते वासृज्यन्त। कथं दिवा अहनि देवान् नक्तं रात्रौ असुरान् यथतो दिवा देवानसृजत प्रजापतिः तद्देवानां देवत्वमिति तेषां तद्दीप्तिमत्वं यथतो असूर्य्यं न विद्यते सूर्य्यो यस्मिन् तदसूर्य्यं नक्तं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति यान् अस-

सतीत्यनुषङ्गः तत्तेनासुराणां मसुरत्वं कर्मणि प्रकाश-राहित्यं यद्यतः पायान इति ततः पीयन्त इति कर्त्तरि क्विप्। तेषां भावः पीतत्वं कव्यस्यामतस्य पीतत्वं तत्तेन पितृणां पितृत्वम्। सर्व्वे ताद्दगादेशः किन्तत इत्यत्राह— देवा वै स्वर्गकामाः। ततस्ते देवा अग्निहोत्रात् स्वर्गं कामयमानाः सन्तः तपः अतप्यत तेषां तप्यमानानां तेभ्यस्तप्यमानेभ्य पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौरिति लोकत्रयात्मको रसोऽजायत। तत्सारभूता पृथिव्यादयो लोका अपि अभ्यतपन्। ऋग्वेदादीनुद्दिश्य तपश्चक्रुः तेभ्यः तप्यमा-नेभ्यः ऋग्वेदात्मको रसोऽजायत। कथ पृथिव्या ऋग्वेदो रसः समजनि एव मुत्तरत्रापि ते ऋग्वेदादयः अभ्यतपन्। तेभ्यो गार्हपत्यात्मको रसोऽजायत। कथं ऋग्वेदाद्गार्ह-पत्योऽजायत। समान मन्यत्। गार्हपत्यादयोऽपि अभ्यत-पन्। तेभ्यस्तप्यमानेभ्य. सहस्रशीर्षा: अपरिमितमूर्द्धा सह-स्राक्षः असङ्ख्यातनयनः सहस्रपात् अपरिमितपादः पुरुषो रसोऽजायत। एवं चतुर्थरसात्मकत्वात् प्रशस्तः ततोऽयं पुरुष इत्यर्थः। भवत्वेव तत. किमित्यत्राह— ते देवाः। ततः ते· देवाः प्रजापतिं स्रष्टार मुपाधावन् उपेत्य च वेदशरीरैर्ऋग्वेदाद्यात्मकैर्गार्हपत्यादिभिर्यद्यत-शरीर मुत्पन्न तदिद सर्व्वैर्न समाप्यत समाप्तिं न प्रा-प्नोतीति शब्दस्त्वे तावद्द्योतनार्थः। स पुरुषः को नामकः स्वस्यापित्येव प्रजापति मब्रुवन्। अन्तिम इतिकारो देवानां प्रश्नपरिसमाप्तिद्योतनार्थः। प्रजापतिरुत्तरमाह— सहोवाच। स तैरेव पृष्ट प्रजापतिरुवाच। यज्ञो नाम

अग्निहोत्रं यज्ञाना मग्निहोत्र यज्ञ एव सोऽयं पुरुष स्ततो-
ऽन्यत् किञ्चिन्नास्तीति तदिदं विधित्सति अग्निहोत्रं
सद्यो यज्ञस्थात्वेन प्रशंसति—तेषाम्। तेषा मुपसन्नानां
देवार्थं प्रजापतिः सद्यो यज्ञसत्त्वामुपैति। सद्यः समाप्य-
मानयज्ञकाग्निहोत्रप्राप्नोतीत्यर्थः। अतएव एषोऽग्निहो-
त्ररूपो यज्ञ स्था समाप्त मुपैति प्राप्नोतीत्यत दोहनीया-
दीतिकर्तव्यताया अभावात् कथं मस्य यज्ञत्वमित्याशङ्क्य
प्रसिद्धज्योतिष्टोमादि यज्ञसाद्दस्यसिद्ध्यर्थमित्वादोहनीयादि
इति कर्तव्यतां सम्पादयति—यदार्हपत्यम्। यदार्हपत्य
मग्निं प्राङ्करोति अग्निहोत्रार्थं प्रादुर्भावयति सा दोह-
नीया दोहनीयाख्येष्टिः उपकारत्वसाम्यात्। यत्समि-
धोऽभ्यादधने समिदाधानं कुर्वन्तीति यत्तदुपसदः उपस-
दाख्यो होमः। अथाग्निहोत्रे उत्पूताज्यस्कन्दने प्रायश्चित्तं
दर्शयति—अथ यस्य। अथ यस्याज्य मुत्पूतं स्कन्दति सा
वैस्वयानास भूत्वा यजमानः प्रमायुर्भवति मरणशीलो
भवतीत्यर्थः। तन्निमित्त वरो देयः गोरूपां दक्षिणां
दद्यादित्यर्थः। सैव दक्षिणा तस्याः स्कन्दस्य प्रायश्चित्तिरिति
प्रत्यवाय परिहारार्थं कर्मेत्याहु ब्रह्मवादिनः। अनुत्पूता-
ज्यस्कन्दनप्रायश्चित्तमाह—अथ यस्य। अथ यस्य यजमा-
नस्य सम्बन्धि आज्य मनुत्पूत उत्पवनरहित स्कन्दति पात्र-
मसावस्कद्यमाना नस्कन्दत्पर आज्याहुतिः ततस्तेन आहुत्या
यजमानस्य चित्तं प्रमायुर्भवति तन्निमित्तं नानाविध
द्रव्यं देयं सैव तस्या अनुत्पूतस्कन्दप्रायश्चित्तिरिति। अग्नि-
होत्रे सवनत्रयं सम्पादयति—यद्गार्हपत्ये। गार्हपत्ये

ऽग्नौ जुहोतीति यत्तदेव प्रातः सवनम्। प्राशव्यसाम्यात्। एवमन्यदपि। यन्मार्जयते सोऽस्यावभृथ इति तत्रैवोदवनीयादि सम्पत्ति दर्शयति—यदन्नाददाति अन्नादि हवीषि अदत्वा ददाति यन्नोदयनीयस्य तदाख्यस्य कर्मण उदवसानीयस्य च समाप्त्यै कृत भवतीत्यर्थः। अग्निहोत्र एव मन्थने अनुत्पादे विकल्पेन प्रायश्चित्तं दर्शयति—अथ यस्याग्नि। अथ पुनर्यस्य यजमानस्य अग्निर्मथ्यमानो न जायेत तर्हि अन्य माहृत्य लौकिक मग्नि मानीय अन्यस्मिन्नवकाशे आहवनीयाग्नौ व्याहृतिभिर्जुहुयात्। लौकिकाग्नेरप्यभावे ब्राह्मणस्य हस्ते जुहुयात्। एवमन्यदपि व्याख्येयम्। तथाश्वलायन.—अग्निहोत्रकाले अग्नावजायमाने अन्यमानीय जुहुयात् पूर्वालाभे उत्तरोत्तर ब्राह्मणपाण्यजकर्णदर्भस्तम्बाप्सु, इत्यायग्निहोत्रे। स्वय होमस्तुत्यर्थं गौणकर्तृपुर सरमुत्तरोत्तराख्यान् कर्तृन् दर्शयति। अन्यैः यत अन्यैः शिष्यादिव्यतिरिक्तैः। यताहुताऽऽहुतयो हुतान् कृतान् होमा नपेक्ष्याशिष्य कृतमिथ्येण कृत एको होम वरः उत्कृष्ट.। एव मन्यान्यपि व्याख्येयम्। नन्वेवं किन्तत इत्याह—स्वयं होता। यत एवमात्मकृतो होमः प्रशस्त' तस्मात् स्वय होता। देवाना माहर्ता स्वयमेव दोहोत्यग्निहोत्रार्थं पयसा दोग्धा च स्वयमेव यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्र मुपतिष्ठेत। तत्र दक्षिणां दर्शयति—हौम्यमेषम्। हौम्यमेषं हुतावशिष्ट हविरेव दक्षिणा नान्यदित्यर्थः यथोक्तमग्निहोत्र प्रशसति—सर्वेहं वा। य एवोक्त रीत्या विद्वान् जानन्नग्निहोत्र जुहोति। एतस्य सर्वेदं-

चक्रतु रग्निष्टोमादिभिरिष्टं भवति सर्वे क्रतवः कृता भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

अथ द्वितीयखण्डः ।

यदुक्तमग्निहोत्रमात्रेणैव सर्वक्रतुभिरिष्टंभवति तदेतदाख्यायिकयोपादयति—प्रजापतिर्वा । यतः पुरा प्रजापतिः खलु एतत् प्रसिद्धं सहस्रसंवत्सरः वत्सरशब्दो दिनपरः शतायुः पुरुष इति श्रुतेः । सहस्रसंवत्सरजीवित्वं मनुष्यस्य कस्याप्यभावात् । गन्धर्वादीनां सहस्रसंवत्सरजीवनेऽपि तेषामल्पसंज्ञारायासामर्थ्यान्नाधिकारः । न च यो मासः स संवत्सर इति दर्शनात् संवत्सरशब्दो मासपर इति शङ्कनीयं तत्राप्याधानादूर्द्धं सहसाजीवना सम्भवात् । नापि संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय इति प्रयोगाद् द्वादशरात्रपरता संवत्सरशब्दस्येति शङ्कनीयम् । प्रतिमा विशेषणत्वे नैवात्र संवत्सरशब्दस्य प्रयोगाच्चतुर्दशरात्रिषु प्रयोगादिति । अतः सहस्रदिवससाध्यं सत्र मसृजतेत्यर्थः । सृष्टा च प्रजापतिः तेषा मुपसन्नानां देवानां मध्ये सहस्रसंवत्सरसाध्ये सत्रे गवामयन मवाकल्पत् न्यरोत्सीत् तच्च गवामयनं श्वादशाहे द्वादशाहसाध्येऽवारुन्धदित्यनुषङ्गः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् ।

तस्मादग्निहोत्रे सर्वस्याप्यवरोधात्। अग्निहोत्रमात्रेण सर्वैर्यज्ञक्रतुभिरिष्टम्भवतीति सिद्धमित्यर्थः॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयखण्डः।

—

अथ तृतीयः खण्डः।

अथेदानीमौदुम्बरीविशेषो निरूप्यते—तत्र औदुम्बर्या उच्छ्रयणं विधातुं प्रशंसति—प्रजापतिर्देवेभ्यः। पुरा प्रजापतिर्देवेभ्यः स्तोयेभ्य असुषिरमूलां अच्छिन्नमूलां अग्रन्थिं ग्रन्थिरहितां पृथुबुध्नां स्थूलमूलां एकजां अनेकशाखारहिताम् औदुम्बरीं मुच्छ्रयति अतएतादृशौदुम्बर्य्या उच्छ्रयणं प्रशस्तमित्यर्थः। कियत्परिमाणा औदुम्बर्येत्यत्राह—यजमानः। औदुम्बरी यजमानसम्मिता भवतीत्यर्थः। तथा च श्रुत्यन्तरम्। यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवतीति। यदि कुब्जादयो यजमानाः तदा कथमित्यायङ्काह—अथ कुब्जा। कुब्जा वामना ह्रस्वाय भवेयुस्तर्हि ऊर्ध्वबाहवः स्युः। तैरूर्ध्वबाहुभिरौदुम्बरी समा यतोऽस्याः अच्छेदनं कुर्यात्। प्रश्नपूर्वकमौदुम्बर्य्या विशेषेण छेदने सङ्ख्याविशेषं दर्शयति—औदुम्बरी। कतिछदना भवतीत्यर्थः। अथोत्तरं—अग्निष्टोमसाध्यः। केष्वेषु यज्ञेषु औदुम्बरी नवछदना भवतीति वैश्वस्तोमाख्येषु यज्ञेष्वौदुम्बर्य्याः छदनान्येकादश कुर्यात्। एवमन्यदपि व्याख्येयम्। इदानीमौदुम्बर्युच्छ्रयण वि-

धत्ते—य एवम् । यः पुमानेव मौदुम्बरोधर्मान्वेद विदित्वा च यथोक्तां मौदुम्बरीं यद्दीकुर्यति तदा, अपचितिं पूजा माप्नोति । अथवोक्त मौदुम्बर्य्योच्छ्रयणस्याप चितिसाधन-नामाख्यायिकयोपपादयति—प्रजापतिः । पूर्वं प्रजापति-रपचितिं प्राप्नवानीत्यकामयत । किञ्च । उदुम्बरउर्कहे-तुत्वादूर्गत्वम् । अत्रञ्च साम यतः सामात्मकम् । तस्मात् सामगेभ्यः साम गायन्तीति सामगाः तेभ्यरपचितिं पूजां करवाणीति । अहं प्रजापतिः करवाणीति सम्बन्धः । अतो यः पुमानेवं यथोक्तलक्षण मौदुम्बरीं कृत्वोच्छ्रयति । सोऽप-चितिमि वाप्नोतीत्येवेति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे, …विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमाध्याये । तृतीयः खण्डः ।

अथ चतुर्थः खण्डः ।

अथ सविशेषं यूपं निरूपयितु मुपक्रते । यूपं करोति स चीरं चीरवृक्षप्रकृतिकं मूले स्थूलं नालाग्रं सूक्ष्माग्रं मध्ये वातु रूपं यूपं करोति कुर्य्यादित्यर्थः । तत् प्रशं-सति—वज्रो वै । यूपो वज्र एव । तथा च तैत्तिरीयकम्—इन्द्रो वै वमाय वज्रं प्रहरन् स त्रेधा व्यभजत् स्पृहतीयं यूपस्थानीयमिति । यस्मै यजमानार्थं वज्रेणैव भ्रातृव्यं यज्ञविघ्नकारिणं राक्षसं प्रतिहरति । यूपस्याष्टाश्रिकरणं विधत्ते—अष्टाश्रिः । तस्य अष्टसङ्ख्यका अश्री करोति कुर्या-

दिति दिक्षु चतस्रो विदिक्षु चतस्र इति। तत् प्रशंसति— दशदिशः। तथा सति ऊर्ध्वाधः सह दिग्भ्यां दश दिशः। परिगृहीतवान् भवति। अतश्च यूपे यूपविषये, उभयतः इयोः पार्श्वयोः पाङ्क्तिं पञ्चसङ्ख्यां करोति कृतवान् भवति। पञ्चदश पंक्तिरिति सङ्ख्यासाम्यात् विकल्पं न धर्मान्तरं दर्शयति—पञ्चदश। पञ्चदशरत्निं वा यूपं कुर्यात्। यूपस्य काम्यानि प्रकृतद्रव्याणि दर्शयति—पालाशम्। पुष्टिकामस्य पालाशप्रकृतिं यूपं कुर्यात्। एवमन्यदपि योज्यम्। यच्चिव यत्राङ्गं प्रक्रिया वैकङ्कतादिकं वृक्षजात मस्ति तत्प्रकृतिकं यूपं पशुकामस्य कुर्यात्। पालाशेष्वेव वर्जनीयान् प्रतिज्ञापुरःसरं दर्शयति—तत्र वर्जनीया भवन्ति। तत्र वर्जनीया गड्डुली ग्रन्थियुक्तः। व्रणितः पक्ष्यादिकृतव्रणोपेतः व्यावृत्तः विरुद्धावृत्तः अप्रदक्षिणावृत्त इत्यर्थः। कुठिः सुण्ठः कुटिलो वा। कुब्जः कुब्जीवत्क्राग्रः। शूलः तीक्ष्णाग्रः। दग्धो दावाग्निना शोषितः। शुष्को नीरसशुषिरः सच्छिद्रः। घुणदग्धः कृम्यादिभक्षितः इत्येते अप्रशस्ताः। प्रतिज्ञापूर्वकमुपादेयान् दर्शयति—अथ प्रशस्ताः। अथ वर्जनीयानन्तरं प्रशस्ता उच्यन्त इति शेषः। ऋज्वावर्त्ताः प्रदक्षिणावर्त्ता अनुपूर्वसमाः। अनुपूर्वेण समाग्रपलाः। आदयः प्रशस्ता उपादेया इत्यर्थः। यूपस्याग्निदेवतां सप्रतिज्ञं दर्शयति—यूपस्याग्नि। अथ यूपस्याग्निदेवतान्युच्यन्त इति शेषः। पूर्वीया असौ अग्निदेवता अन्यत् समानम्। या विदिशः सन्ति ता विदिशस्ते प्रसिद्धा आदित्यादयो यथासङ्ख्यं तिष्ठन्ति। अपराजिता यस्यां

दिशि देवा असुरैः पराजिता नाभवन् सा अपराजिता अधरा दिगित्यर्थः। सापि ऊर्द्धायां दिशि साध्याश्च- हन्ति। तद्देवत्येभ्यः। यथोक्तयूपं प्रशंसति—सर्वदेवत्यो वै अतः सर्वदेवत्यएव यूपः किञ्च यूप अनेकाश्रितत्वाद्बहु- रूप एव सन् वज्रीभूत्वा वज्रात्मकत्व प्रतिपद्यते देवानुप- तिष्ठते। प्रकारान्तरेण यूप मेव प्रशंसति—ते देवाः। प्राप्तयूपास्ते देवाः प्रजापति मुपाधावन् उपेत्य चैतेन लब्धा- नुग्राः सन्तो यूपेन वज्रात्मकेन तेन राक्षसान् प्रति हरन्ति आरोधयन्ति आवृण्न्ति एव। तथा आयोधयन्ति तैः सह युद्धं कुर्वन्ति। तत्तेन यूपस्य यूपत्वम्। तत्रैव धर्मान्तरं विधत्ते—मूल मरत्निं तस्य मूलं सत्वच मरत्निप्रमाणं नि- खनेन पित्रादिसम्बन्धेन यूपं पुन स्तौति—तस्य यत्रै खा- न्यम्। तस्य यूपस्य यन्नैखान्यं यन्निखन सम्बन्धि स्थानं तत्पितॄणा माश्रयं यदूर्द्ध स्थान तन्मनुष्याणाम्। रशनाया यूपे बद्धा पादभं मध्या रज्वा अयत् स्थान।तदोषधिवनस्प तीना मधिष्ठातृदेवतानामित्यर्थः। रशनाया ऊर्द्धं यत् स्थानं तद्विश्वेषां देवाना माश्रय इत्यर्थः। धर्मान्तराणि दर्शयति—आञ्जावयम्। यूप माञ्जावयन्त्वभिषिञ्चेयुः तथा अन्न कुर्वन्ति किञ्च अहतेन वसनेन वस्त्रेण आच्छादयन्ति आच्छादयेयुः। यथोक्त माञ्जवनादिक प्रशंसति—तं ग- न्धर्वा तदेतदा प्लव गन्धर्वाणा मप्सरसा चार्थ कृतं भवती त्यर्थः तदीय चषालं तदूर्द्ध प्रदेशं चेन्द्रादिसम्बन्धेन प्रशं- सति—इन्द्रस्य। तस्य यच्चषाल तदिन्द्रस्य सम्बन्धि चषा- लस्योर्द्ध यदङ्गुलमात्र काष्ठं तत्साध्याना देवानां स-

स्थिं। अथ सन् धर्मान्तर विधत्ते—प्राचीम्। तं यूप प्राचीं दिशं प्रति नमति सन्नमयेदित्यर्थः। एतद्वै एतदेव प्राचीसन्नमनं विर्ष्णोदेवस्य परमुत्कृष्ट स्थानम्। पुनर्यूपं तदीयशरीरादेस्तत्तादात्मकल्पोपवर्णनं प्रशंसति—तस्य-सेवः। तस्य यूपस्य शरीर वसन्तादि ऋतवः शिरः संवत्सरः रूपाणि वेदाः च एवं वेद संवत्सरे एव प्रतितिष्ठति दीर्घायुर्भवतीत्यर्थः॥ ४॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीय ब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थखण्डः।

अथ पञ्चम खण्ड।

अथ सवितृर्णां सन्ध्या प्रश सापूर्वकमाख्यायिकया निरूपयितुं ब्रह्मवादिनां प्रश्न तावदुपस्थापयति—ब्रह्मवादिनो वदन्ति। अर्थस्त्वतिरोहित एव। उत्तर वक्तुमुपक्रमते—देवाश वा। पुरादेवाश्चासुराश्चास्पर्धन्त तत्र ते देवै सह स्पर्धमाना असुरा दानवा आदित्यमभिलक्ष्य बोढुं मभ्यद्रवन् तदानीं स आदित्यस्तेभ्योऽसुरेभ्यो विभेत् अतस्तस्यादित्यस्य हृदयं कूर्मरूपेण सङ्कुच्यातिष्ठत्। ततः किमित्यत्राह—स प्रजापति। स भीत आदित्यः प्रजापतिमुपाधावत् तस्य समीपं प्राप्तवानित्यस्यार्थस्य रक्षणाय प्रजापति रेतद्वक्ष्यमाणमेयज प्रतीकार मपश्यत्। ऋत मनृतवर्जनम्। सत्यं यथार्थभाषणम्। ब्रह्म कर्म्मे दादिकर्म्म।

ओङ्कारं प्रणवम्। त्रिपदां पादत्रयवतीं गायत्रीं चेति। किञ्च यथोक्तस्य भेषजस्य ब्रह्मणोमुख प्रधानम् इत्यपश्यत् अतस्त्वेवं चि तत इत्यत्राह—तस्माद् ब्राह्मणोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते। यस्मादेवं तस्मात् ब्राह्मणशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणन्तयोरपि तत्राधिकारात् स्वल्वाप्यहोरात्रस्य संयोगे अहोरात्रयोः सन्धौ भव्यत्सन्ध्यामुपास्ते स ज्योतिषि नक्षत्रस्थापन्नेन पूर्वज्योतिषा सहितेन कालेन आज्योतिषोदर्शनात् आगामिनो ज्योतिषो दर्शनपर्य्यन्तम् अन्तरालो यः कालः स अस्य सन्ध्योपासनस्य कालः सा सन्ध्या तदेव सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वम् किञ्च साय मासीन उपविष्टः सन्ध्यामुपास्ते तया सन्ध्यया वीरस्थानं बलवत्स्थानं जयति प्राप्नोति। अथ पुनः सन्ध्याकाले अप उदकानि यत् प्रयुङ्क्ते ऊर्ध्वं विक्षिपति तत्र तावदूर्ध्वं विप्रुषो बिन्दवः वज्रीभवन्ति वज्रीभूता ता विप्रुषो असुरान् प्रति योद्धुमागतानपघ्नन्ति ततो देवा विजयिनो अभवन्। असुरास्तु पराभवन्ति पराभूत्वा ता अभवन् किञ्च य एव मुक्त प्रकारेण वेद अस्य वेदितुः भ्रातृव्य शत्रुरात्मना स्वेनैव पराभवति।

तथा सायञ्च प्रातश्च सन्ध्यां यदुपास्ते तथा द्विविधसन्ध्यागतस्य वीरस्थान सतत सर्वदा अविच्छिन्नं भवति योऽप्येवं वेद तस्यापि यथोक्तं फलं भवतीत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयका आमनन्ति—तस्मादुत्तिष्ठन्तम् अद्भि तानि रक्षांस्यादित्यं योऽभमन्ति यावदस्तं गावाथि इव एतानि रक्षांसि नाशयेत् गायत्र्याभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति तदुक्तं वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायां गायत्र्याभिम-

श्रिता अप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहा रुधिर प्रतीयन्तीत्यादि ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमः खण्डः ।

अथ षष्ठखण्डः ।

अथ चन्द्रस्य क्षयवृद्धी निरूपयितुं प्रतिजानीते—अथैषा । अथेति वाक्योपक्रमे । एषा वक्ष्यमाणा चन्द्रमसः सम्बन्धिनी क्षयवृद्धिः यद्यपि द्विवचनेन भवति तथापि बाहुलकादेकवचनम् । तस्य विवरणं यस्मिन्नेव काले चन्द्रमाः क्षीयते कलाभिः यथा कलाभिराप्यायते च । तद्वयमनुव्याख्यास्यामोऽनुवर्णयाम इति । तत्र प्रथमं तस्य प्रकारं दर्शयति—पूर्वपक्षे । ये एव देवाः पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे दीक्षन्ते सोमपानाय दीक्षां कुर्वन्ति ते दीक्षिता देवा अपरपक्षे कृष्णपक्षे सोमं भक्षयन्ति । कथं तत्र सोमपानविषये इमानि वक्ष्यमाणानि पात्राणि उपधीयन्ते तेषामेव प्रदर्शनम्—पृथिवीलोक पात्रम् अन्तरिक्षलोकं पात्रम् द्यौः द्युलोकमेकं पात्रमिति । तत्रादित्याः आदित्याख्या देवा दिव्येन पात्रेण प्रथमं तेधा विभागी पाद्यभामात्मक पञ्चकल पञ्चकला यस्य तं सोमं पञ्चमीम् भक्षन्-

सयोगे द्वितीया। प्रतिपदारभ्य पञ्चमीपर्य्यन्तं भक्षयन्ति प्रतिदिवसमेकैका कला पिबन्तीत्यर्थं। ततस्ते दीक्षिता रुद्राख्या देवा अन्तरिक्षे अन्तरीक्षलोकात्मकत्वेन पात्रेण द्वितीय पञ्चकलं दशमी षष्ठीमारभ्य दशमीपर्य्यन्तं भक्षयन्ति ततस्ते दीक्षिता वसवो वस्वाख्या देवा पृथिव्याः पात्रेण तृतीय तृतीयभागात्मक पञ्चकल पञ्चदशीपर्य्यन्तं पूर्ववद्भक्षयन्ति। ततश्चन्द्रमसः षोडश्येका कलावशिष्यते अतः। ततश्चन्द्रमाः षोडशकलानन्तर सोऽवशिष्टैककला सोमः ओषध्यादीन् प्रविशति तथाच सति इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रप्रमुखाः सोमपास्ता सर्वे देवास्तु सोम निलक्षता तादृश सोमवर्ती रात्रिं यमन्ते तत्र दृष्टान्तः यथेत्यादि। यथा इव जरया प्रलय नाम सुपगच्छमानम् उपगच्छन्तं व्याधिगत रोगिण पितर पितामह प्रपितामह वा अभिलक्ष्य मरिष्यति नवति सन्दिहाना. पुत्रादयस्तां रात्रिं वसन्ति तद्वदित्यर्थं। तथैव देवाना सहवासनिमित्तेन अमावास्या अमाग्रहः सहार्थे अमावस्या त्वम् अमा सह नवसत्यस्यामिति व्युत्पत्तेरित्यर्थं। यस्मादेव तस्मादेव खलु अमावस्याया न किञ्चिदप्यर्थो नस्य भवति अध्येतास्तस्य वर्णात्मकस्य वेदादे रस्मीयोमात्मकत्वात् तत्र सोमस्यादर्शनादित्यर्थं। अथ तस्य तद्विप्रकार प्रतिज्ञापूर्वक दर्शयति— अथ सम्भरणम्। अथ अपदर्शनानन्तर सम्भरण चन्द्रमसः कलाभिः प्रापणम् उच्यत इति शेषः। कथ यत चान्द्रः कलापूर्व अनुप्रविष्टा ताभ्य ओषधिभ्यो वनस्पतिभ्यः अपुष्पा कलयन्तो वनस्पतयस्तेभ्य ओषध पशवश्चादित्याय

ब्रह्मसम्बन्धी वेदः तस्माद् ब्राह्मणाय स्वतोवितोवितं चन्द्रमसमयम्भ सम्यङ्नयन्ति । यस्मादेवं तस्मात्सानाय्यस्य सनयनसम्बन्धिन्चन्द्रमस सानाय्यत्वं यथा एभ्य श्रोष-धीभ्य. सत्रोय स्वात्मनि सनयत दधिपयसोः सानाय्यत्वम् । तथा तैत्तिरीया आमनन्ति—एतस्मै सत्रयैतेति तत्पश्चभ्य श्रोषधीभ्योऽध्यात्मन् समनयन् प्रत्यदुत्पद्यत्समनयत् सानाय्यस्य सानाय्यत्वमिति एव मत्रापोत्यर्थः । अथेदानी अनुमत्यादिपतित्वेन चन्द्रमस प्रशसति—चन्द्रमा वै । पति रनुमत्यादीना रेतस आधायत्वात् अनुमत्यादीना स्वरूप-प्रदर्शन—या पूर्वा । या पूर्वा चतुर्दशीविद्धपौर्णमासी सानुमतिरित्युच्यते—योत्तरा । योत्तरा सम्पूर्णचन्द्रोपेता सा राका या पूर्वा । या पूर्वाद्दृष्टचन्द्रामावास्या सा सिनी-वालीत्यभिधीयते । योत्तरा नष्टेन्दुकलामावास्या सा कुहू-रित्युच्यते एतायत्रमसो जाया इत्यर्थः । अतय पुमान् बुद्धिमनुगचन्द्र त पश्यति अन्य न पश्यति अस्य दृष्टत्वात् तादृशमेव मिथुन भवति । अनुमत्यादि पर्वचतुष्टय युग-चतुष्टयसम्बन्धित्वेन प्रशसति—पुष्ये वा पुष्यत्वम्भिन्यम्रा-निति पुष्ये कलियुगे अनुमतिश्रेष्ठेति ज्ञेया तथा द्वापरे सिनीवाली श्रेष्ठा भवतीति । खार्वायाम् । खर्वौ सर्वौ धर्मा-धर्मौ यस्य त्रेताया खार्वा तस्य राका श्रेष्ठा तथा भवेत् । कुहू. कृतपर्व कृतयुगसम्बन्धि पर्व भवेत् इति । अनुमत्या-दीना लक्षणानि दर्शयति—न्यूने वा । न्यूने चन्द्रे कला-रहिते सति पौर्णमासी ममतिं विद्यात् यस्मिन्दिवे चन्द्रमा वा दृश्येत सा ऽमावास्या सिनीवालीति ज्ञेया यदि चन्द्रमा

सम्पूर्णो दृश्यते सा पौर्णमासी राका। यत्र तु चन्द्रो न दृश्येत साऽमावास्या कुहूरिति ज्ञेया ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्‌विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके षष्ठखण्डः।

अथ सप्तमखण्डः ।

अथ स्वाहाकाराख्यां देवतां प्रश्नपूर्वकं निरूपयितुं प्रजापतिं प्रति ब्रह्मवादिना प्रश्नं तावदुपस्थापयति—स्वाहा वै निगदसिद्धमेतत्। उत्तरमाह—स्वाहा वै सत्यसम्भूता। स्वाहा सत्येनैव सम्भूता नान्येन। ब्रह्मण एव दुहिता ब्रह्मणा प्रकर्षेण कृता। सा तस्यैव ऋषिणा समानगोत्रा। तस्या अक्षराणि सकारवकारहकारात्मकानि त्रीणि पदमेकं एतावन्त्येवेति मन्तव्यम् अस्यै अस्या वर्णरूपाणि शक्रः पद्म पद्मशब्देन पद्मवर्णा उपलक्ष्यते सुवर्णवर्णयेति वचः। अस्यास्त्वार ऋगादयो वेदा उच्छ्वासा स एव तस्याः शरीरं यानि निरुक्तादीनि षड्‌वेदाङ्गानि तान्येव तस्या अङ्गानि ओषधिवनस्पतय एवास्या लोमानि। तथा द्वे शिरसी तयोरेव प्रदर्शनं अमावास्यैकं शिरः पौर्णमासी द्वितीयं शिरः तत्रैव च यागकरणाच्चन्द्रादित्यौ चन्द्रादित्यावेवास्यायक्षुषी इत्यर्थः। आज्यभागाख्ये कर्मणी एवास्याः द्रुत द्वयमत्र मुखमित्यर्थः। वागे वा दक्षिणा सैव प्राहृता वरर्थं तस्याः हृद्रयमारे एव सामनी एव मार्ष्ट्र इति शेषः। अत्ययक्षः

सामवेदाख्य: उच्छ्रास: ऋगादय स्त्रयो वेदा गति: पादा इत्यर्थ:। एवंविधा या स्वाहा सा एव स्वधा नान्या तथा वषट्कार: सैषा स्वाहा देवेषु देवयज्ञेषु वषट्कारभूता सतो प्रयुज्यते सैव तथाभूता पितृयज्ञेषु प्रयुज्यते इत्या-शयनिरूपणम्। शकटोमुखो पृथिवो मधिष्ठायान्तरिक्षेण मार्गेण विपर्येति स्वाहा सर्वं स्वर्गादिफलं व्याप्नोतीति। तस्या. स्वाहाया अग्निर्दैवतम् अग्निरेव देवतारूप ब्राह्मण: तत्प्राधान्यात्। प्रजापतये इत्यत्रोऽन्य: कश्चित् सर्वाणि भुवनानि परिभवितुं न शक्नोति। अतस्ते तुभ्यं वयं यत्-कामा यत् फलं कामयमाना जुहुम: तत् फल नो अस्मा-कम् अस्तु किञ्च वय रयोणा धनाना पतय: स्याम भवेम स्वाहेत्यनेन स्वाहाया: प्रजापतिपरिग्रहो दर्शित:। यथोक्त-रूपां स्वाहां प्रशंसति—तस्यात् तृप्तिम्। तस्या: स्वाहा-कारपरिग्रहेण तृप्तस्य प्रजापते: तृप्ति मनु यजमान: प्रजया पुत्रपौत्रादिकया पशुभिर्गवादिभि स्त्वाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेन तृप्यति इति शब्दोऽध्याय-परिसमाप्ति-द्योत-नार्थ. ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके सप्तमखण्ड:।

इति पञ्चमप्रपाठक:।

—

अथ षष्ठः प्रपाठकः।

अथ प्रथमः खण्डः।

षष्ठाध्याये अद्भुतशान्तिं निरूप्यते। तत्र प्रथमं सावशेषां शान्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते—अथातोऽद्भुतानाम्। इष्टप्राप्तिसाधनकर्मनिरूपणानन्तरम् ‘अतोऽनिष्टपरिहारसाधनकर्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादद्भुतानां दैविकाना मनिष्टप्राप्तिसूचकानां कर्मणां तत्सूचितदोषनिर्हरणसाधनाख्यं व्याख्यास्यामः विशेषेणानुवर्णयामः। प्रतिज्ञातां शान्तिं विधत्ते—पालाशानाम्। पलाशसमिद्भिरष्टसहस्र मष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात्। तत्र देवताप्रकाशकान्मन्त्रान् दर्शयति—ऐन्द्र्याश्च। ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः सर्वेऽपि देवास्तद्धिताऽत्मा ऐन्द्रादयो वैश्वान्ता बह्वृचः ताभिर्जुहुयादित्यर्थः। ता एव ऋच. प्रतीके दर्शयति—इन्द्रायेन्दोमरुत्वते। एता ऋचः छन्दो ग्रन्थव्याख्याने स्पष्टमस्माभिर्व्याख्याता इत्यत्र न व्याख्या क्रियन्ते। यथोक्तं गन्धैर्हीमं दर्शयित्वा इदानी तदङ्गत्वेन तेषा मेव इदं स्वस्तिवाचन दर्शयति—एतानि साम। एतानि यथोक्तानि मन्त्रवर्णानि साम प्रभृति सामगानपुरःसरम् अष्टशतमष्टोत्तरशत प्रत्येकं जपित्वा स्वस्तिवाचनं कृत्वा पुण्याहवाचन कुर्यादित्यर्थः। तथाच सति एषां यजमानानां स्वस्ति अनिष्टपरिहारद्वारेण मङ्गलं भवत्येव। स्वस्तिवाचनमन्त्रान् प्रतीकैर्दर्शयत्येव। स्वस्तिदाविशस्पतिः एते मन्त्रा उत्तराग्रन्थे स्पष्ट मस्माभिर्व्याख्याता। स्वस्तिवाचनमन्त्राणां

होमसम्भारोपस्थाने योग दर्शयति—एतैः सम्भाराणा मुपस्थानम्। एतैः स्वस्तिदाविशस्पतीत्याद्यैर्मन्त्रैः सम्भाराणा मुपस्थानं कृत्वा शेषं कर्मसमापयेदित्यर्थः। तथा सति अस्य यजमानस्य स्वस्ति मङ्गलं भवत्येवेदिति तिरादरार्था याज्ञिप्रश्नार्थौ। लिङ्गादन्यत्र विनियुक्ताना मप्येषा मन्त्राणां स्तुत्या सम्भारोपस्थाने विनियोगः यथा ऐन्द्रा गार्हपत्य मुपतिष्ठत इति स्तुत्वा ऐन्द्र्याः ऋचो. गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके प्रथमखण्डः।

अथ द्वितीयखण्ड.।

अतः सप्रश्न अद्भुतोपद्रवे ग्रामे शत्रुविजयार्थं होम विशेष माख्यायिकापुर सर दर्शयितुमुपक्रमते—देवाश्च वा असुराश्च। एषु लोकेषु पृथिव्यादिलोकविषये देवाश्चासुराश्च परस्परं मस्पर्द्धन्त असुरेभ्य. स्पर्द्धमाना देवाः प्रजापतिमुपाधावन् ततः प्रजापतिस्तेभ्य उपसन्नेभ्यो देवेभ्यो एता वक्ष्यमाणां देवीं देवसम्बन्धिनी मद्भुतोपद्रवनिर्हरणसाधनभूतां प्रायश्चित्तिं प्रायच्छदिति। ततः किमित्यत आह—ते ततः शान्तीका अतोऽनन्तरमेव देवाः शान्तोकाः प्रहरणार्थे शक्त्योरीकगितिविहित ईकक्प्रत्ययो याकुलकाद्याग्नेरपि भवति। तेन प्रजापतिदर्शितशान्तिहोमाः हुताः सन्तः असुरानभ्य-

भवन् ततो देवाः शत्रुकृतोपद्रवरहिता अभवन् असुराश्च पराभूता आसन्। किञ्च य एवं उक्तप्रकारेण वेद अस्य भ्रातृव्यः शत्रुः आत्मना स्वेनैव पराभवति यदर्थमाख्यायिका तं होमं सेतिकर्त्तव्यताकं दर्शयति—अथ पूर्वाह्न एव। अथशब्दो वाक्योपक्रमे पूर्वाह्न एव नैत्यमग्निहोत्रं हुत्वा वीरणान् तत्संज्ञान् तृणविशेषान् फलवर्त्तीं प्रियङ्गुकामपामार्गं प्रसिद्धमित्येतानि दर्भादीनि सम्भारद्रव्याणि स्वयमाहरेत् यजमानः पुत्रादिना वाहारये दाहृत्य च तानि निष्णातः प्रयतो वातः शुचिः सन् शुक्लवासा नित्यतन्त्रेण स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन तत् स्थण्डिलमद्भिः प्रोक्ष्य स्वशाखोक्तविधिमनतिक्रम्यदर्भैः स्थण्डिलमुल्लिख्य पुनरद्भिरभ्युक्ष्य तत्राग्निमुपसमाधायेन्द्रायेन्द्रो मरुत्वत इत्याद्यैरिन्द्रादिदेवत्यैरष्टभिः पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्वक्ष्यमाणैर्द्रव्यैरिन्द्रादीनुद्दिश्य प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति शेषः। द्रव्याणां प्रदर्शनं—क्सरं मुद्गादिमिश्रैः स्थण्डिलैरिति पक्वमन्नम्। रक्तपायस रक्तशालितण्डुलैः पक्वं पायसम्। घृतपायस घृतमिश्रेण क्षीरेणैव घृतपायसम्। अन्यत् प्रसिद्धम्। एते सर्वे ओदनादयो द्रव्यविशेषाः पृथक् कृतोत्तरायरवः। एतेषां मभावे घृतोत्तरायरव एव ग्राह्य इत्यर्थः। अथवा सर्वेषां तेषामलाभे पायसः परमान्नम ग्राह्यमित्यर्थः॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे,

षष्ठप्रपाठके द्वितीयखण्डः।

अथ तृतीयखण्डः।

इदानीमैन्द्राद्भुतविशेषं दर्शयितुं तदङ्गत्वेन किञ्चिन्नियमान् दर्शयति—स प्राचीम्। वक्ष्यमाणाद्भुतविशेषनिमित्तान् प्राचीं दिशं मन्वीक्ष्य वर्त्तते होमकरणार्थं प्रवर्त्तेत। वक्ष्यमाणानामद्भुतविशेषाणां प्राच्यां दिशीन्द्रस्वभिनिखविशेषा दिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ पुनर्यस्य पुरुषस्य सम्बन्धिनां नखिच्छत्रादिसम्बन्धः तदादीनां दरणं भेदन आयासः चित्तपीडा अथवा राजकुलेन सह विवादो भवेत्। तथा यानमान्दोलिका तदादीनां भञ्जनेषु तेषु भग्नेष्वित्यर्थः। अथवा गजवाजिप्रभृतयो ह्यतिप्रमीयन्ते एवमादीन्यासत्रादितेन्द्रस्थानानि। तान्येतानीन्द्रदैवत्यानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्तीत्यर्थः। एवं निमित्तानि दर्शयित्वा इदानीं तद्दोषनिबर्हणं नैतिकर्त्तव्यताकं होमं दर्शयति—इन्द्रायेन्द्रीमरुत्वत। स्थालीपाकं स्थालीपाकविधानमनतिक्रम्य त्वक् श्रपयित्वा इन्द्राग्नेन्द्रीमरुत्वत इत्यनया ऋचा हुत्वा पुनरिन्द्राय स्वाहेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चभि राज्याहुतिर्जुहोति जुहुयात्। ततस्तत्त्वं नूनातिरिक्तप्रायश्चित्तार्थं भूः स्वाहेत्यादिभिः व्याहृतिभिः हुत्वा अथ यथादिन्द्रायेन्द विश्वस्या मृचि अष्टोत्तरशत साम गायेत् अनन्तरं स्वस्तिवाचनादिकं पूर्ववत् कुर्य्यात् ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके तृतीयखण्डः।

अथ चतुर्थखण्ड ।

शान्तिनिमित्तहोमविशेष दर्शयितु तदर्थमपि किञ्चि नियम दर्शयति—सदक्षिणा दिश । स वक्ष्यमाणादद्भुतविशेषनिमित्तवान् होमाधिकारो दक्षिणान्दिशमन्वीक्ष्य वर्त्तते होमार्थं निमित्तविशेषाणा दक्षिणा दिशोऽपि याम्यत्वाविशेषात् । इदानी निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ य दास्य । अथ पुनर्यदा अस्य पुरुषस्य सम्बन्धिषु प्रजया पुत्रादिकाया सहितेषु पशुषु गवादिषु स्वशरीरे वा अरिष्टानि प्रादुर्भवन्ति । अथवा अनेकविधा ज्वरादयो व्याधय: प्रादुर्भवन्ति । तथातिस्वप्रदर्शनम् । अस्वप्न मनिद्रा । अतिभोजन भस्मकरोगवशेन बहुतराग्यभक्षार' । अभोजन मरुच्यादिना । आलस्य ध्रुवालसनावणम् । अजीर्ण क्षुदभावेन भुक्तस्यान्नरसापचनम् । अतिनिद्रा एवमादीनि नेत्रादिदोष । तान्येतानि सर्वाणि यमदेवत्यानि अद्भुतानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्ति । एव निमित्तविशेषान् दर्शयित्वा इदानीं तद्धेतुदोषनिवर्त्तणसाधन होम सेतिकर्त्तव्यताक दर्शयति—नाकेसुपर्णमिति स्थालीपाक हुत्वा पञ्चभि राज्याहुतिभि रभिजुहोति यमाय स्वाहा प्रेताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्व पापशमनाय स्वाहा इति जुहुयात् । तत. तत्र न्यूनातिरेकप्रायश्चित्तार्थं व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ पश्चान्नाकेसुपर्णमि त्यस्यामृचि साम गायेत् पूर्ववत् स्वस्तिवाचन कुर्यादिति॥४॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड् विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणेषष्ठप्रपाठके चतुर्थखण्ड ।

अथ पञ्चमखण्डः।

अथ वारुणनिमित्तविशेषं दर्शयितुं यदर्थनियमं दर्शयति—स प्रतीची दिशम्। स वक्ष्यमाणनिमित्तवानधिकारी प्रतीचीं पश्चिमां दिशं अन्वीक्ष्यावर्तते होमकरणार्थं वर्तेत निमित्तविशेषाणां प्रतीच्या दिशश्च वरुणसम्बन्धित्वाविशेषादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य अथ यदास्य पुरुषस्य चैत्रग्रहसस्थितेषु चैत्रस्थितेषु च धान्येष्वीतयो वक्ष्यमाणाः प्रादुर्भवन्ति। ईतीनामेव प्रदर्शनमीतबोऽनेकविधा अनेकप्रकाराः खलु आखुमूषकः पतङ्गः पक्षिविशेषः पिपीलिका प्रसिद्धाः मध्वका मधुमक्षिकाविशेषाः भौमकाः भूमौ भवा क्षुद्रजन्तवः शुकाः कीराः सरभकाः प्रसिद्धाः सोच्छका सूक्ष्मसम्बन्धिन इत्येवमादीनि अतिवृष्ट्यादीनि च सर्वाण्येवाद्भुतानि वरुणदैवत्यानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्ति तन्नेतुरूपनिबर्हणसाधनं होमं सेतिकर्तव्यताकं दर्शयति—घृतवतीति। घृतवतीभुवनानामभिश्रिया एषा ऋक्। अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् इति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे
षष्ठप्रपाठके पञ्चमखण्डः।

अथ षष्ठखण्डः ।

वैश्रवणनिमित्तिकं होमं दर्शयितुं तदर्थमपि नियमं दर्शयति—स उदीचीं दिशम् । स वक्ष्यमाणनिमित्तवान् अधिकारी उदीचों दिशमन्वीचा वर्त्तेत । होमार्थं निमित्तविशेषण उदीच्यादिशश्च कुवेरसम्बन्धित्वाविशेषादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य । अथ यस्य पुरुषस्य यदा कनकादिभ्यो वियोगो भवति अथवा आरब्धा वा विपद्यन्ते निष्फला भवन्ति । अथवा अन्यानि क्रूराणि पिशाचादिदर्शनादीनि । अपि वा मित्राणि सुहृदो वियोज्यन्ते विद्विषन्ति अथवा अरिष्टानि दुःखसूचकानि वयांसि काकादीनि स्वगृहे मध्यासन्ते गृहे वल्मीकभौमानि भूमौ भवन्ति एतानि जायन्ते प्रादुर्भवन्ति । अथवा छत्राक छिलिधं गृहोपरि दृश्यन्ते । अथवा सदा अभिनिलीयन्ते स्वगृहे एवमादीन्यन्यान्यपि सर्वाण्यद्भुतानि वैश्रवणदैवत्यानि कौवेराणि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्ति । तद्दोषनिवर्हणसाधन होम सेतिकर्त्तव्यताकं दर्शयति—अभित्यं देवमिति । अभित्य देवं सवितार मोण्योरिति पूषा ऋक् । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् इति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

अथ सप्तमखण्डः ।

अथाग्निदेवताकनिमित्तविशेषे होमविशेषं दर्शयितुं तदङ्गत्वेनादौ पृथिवीनिरीक्षणपूर्वकमावर्तनं दर्शयति— सा पृथिवी। होमार्थं वक्ष्यमाणनिमित्तानां पृथिव्याद्याग्नेयत्वादिविशेषादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति— अथ यदास्य नैवम्। रुदति रोदति। धूमायति अग्निं विनैव धूमः प्रचुरो भवति। अकस्मात् वृष्टिं विनैव सलिलमुन्निरति तथा सलिले प्रक्षिप्तः पाषाणः प्लवत् प्लवमान एव तिष्ठति न तु मज्जति निमग्नं मृतशरीरमुदके प्रक्षिप्तं नो प्लवति किन्तु निमज्जति किञ्चाकाले पुष्पञ्च फलञ्च फलपुष्पमभिनिवर्ततीति वृक्षमभितो जायते। तथा सति अश्वतर्या गर्भो जायते। अश्वतर्याः प्रजापतिना अरेतस्कत्वात् गर्भाभावः 'तस्मादश्वतरो न जायते अरेता हि' इति श्रुतिप्रसिद्धिस्तथा यदा यस्मिन् देशे हस्तिनी करिणी मज्जति निर्निमित्तं उदके, निमज्जति तथा यत्र यस्मिन् देशे भूकम्पो जायते तत्र तदा तद्देशाधिपती राजा विनश्यति किञ्च यदा गोष्ठं हस्तारोहेद् ग्रामं महिषी आरोहेद्वित्यनुषङ्गः आरण्यकमनुष्यगर्दभारोहणीयासम्भवाद् ग्राममहिषीति विशेषणमित्येवमादीनि ग्रामशूकरमर्कटारोहणादीनि तान्येतानि सर्वाण्यद्भुतानि अग्निदेवत्यानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति तद्दुरितापूर्वनिवर्हणसाधनं होमं सेतिकर्तव्यताकं दर्शयति— अग्निन्दूतमिति। अग्निन्दूतं वृणीमहे इत्यनया ऋचा स्थालीपाकविधानेन चरुं श्रपयित्वा तं हुत्वा पुनरप्यग्नये स्वाहेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः

पञ्चभि राज्याहुती रभिजुहोतीति जुहुयात्। पुनः व्याहृति रेवमायंयित्वायं व्याहृतिहोमान् हुत्वा ब्रह्मोक्षायामचि साममगायेत् ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके सप्तमखण्डः।

अथ अष्टमखण्डः।

वायुदेवताकनिमित्तविशेष होमविशेषे दर्शयितुं तदङ्गत्वेनादावन्तरिक्षनिरीक्षणपूर्वकमावर्तनं दर्शयति— सोऽन्तरिक्षम्। यथप्रमाणनिमित्तानामन्तरिक्षस्थे च वायु सम्बन्धित्वाविशेषादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति— अथ यदास्य। अत्र पुनर्यस्य देशे यदा अधिकभावाभ्याधिका अतिशयिता वाता शायन्ते वर्तन्ते। यद्य गता विति धातुः स्वरितेत्। अभ्रेषु पक्षाणि दृश्यन्ते। पर्वतादिषु निर्निमित्तत्वं प्राकृतविकृतरूपाणि दृश्यन्ते तथा अस्य गृहाणि खरो गर्दभः करभः क्रोलकः मन्यो मृगविशेषः कङ्कपोतादयः प्रविशाः गोमायुः क्रोष्टा एते प्रविष्टानि दृश्यन्ते उपर्यन्तरिक्षे च पांसवः धूलयः। मांसपेशी मांसखण्डः। अस्थिरुधिरे प्रसिद्धे। एतेषां वर्षाणि प्रवर्तन्ते तथा काकमिथुनानि दृश्यन्ते तथा रात्रौ नक्षत्रं धूमधूसं पश्येत् किञ्च शयकाय शयकः श्वानः यदा

प्रविशन्ति । वृक्षेभ्यश्च रुधिराणि स्रवन्ति । आकाशे राज-
कुलं पश्यति गन्धर्वनगरादिरूपं स्थितं दृश्यत इत्यर्थः ।
इत्येवमादीनि यान्येतानि सर्वाणि वायुदैवत्यान्यद्भुतानि
प्रायश्चित्तानि भवन्ति । तत्र तद्दुरितापूर्वनिवर्हणसाधनं होमं
विध्यन्तसहितं दर्शयति—वात आवात भेषज इत्येतया
ऋचा । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
षष्ठप्रपाठके अष्टमखण्डः ।

अथ नवमखण्डः ।

सोमनिमित्तकविशेषं होमविशेषं दर्शयितुं तदङ्गत्वेन
वृनिरोक्षणपूर्वकमावर्त्तनं दर्शयति—स दिवम् । स दिव-
मन्वीक्ष्यावर्त्तते । दिवा नक्षत्रगणनिमित्तानां च सोमदैव-
त्वादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य ।
अथ पुनर्यस्य गोचरे यदा ताराद्यपाणि नक्षत्रवृष्टयः पतन्ति
जायन्त इत्यर्थः । उल्काश्च पतन्ति । दिशो धूमायन्ति
निर्निमित्तं धूमयुक्ता इव प्रदृश्यन्ते धूमकेतवः उपतिष्ठन्ति
तथा गवां शृङ्गेषु विषाणेषु धूमा जायन्ते गवां स्वित्यर्थः ।
तथा ता एव दृश्यन्तो ज्वालारूपा इव दृश्यन्त इत्यर्थः
किञ्च अन्तरिक्षे केसवो तेषु रुधिरं स्रवति न पयः । किञ्च
अत्यर्थं अतिबहुल हिमं पततीत्येवमादीनि सर्वाण्यद्भुतानि
सोमदैवत्यानि निमित्तानि भवन्ति । इदानीं तद्दुरिता-

केतवो ध्वजाः सदादीनि निःकारणं प्रज्वलन्ति । श्मशा-
नाश्च वालधोषु अङ्गाराः चरन्ति । पतन्ति तानि दण्डा-
दिभिः पताड़ितानि चर्म्माणि चर्म्मयुक्तानि भेर्य्यादीनि
कनिक्रन्दन्ते कुर्वन्तीति । एवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि
विष्णुदेवत्यान्यद्भुतानि विष्णुदेवत्यानि प्रायश्चित्तनिमि-
त्तानि भवन्तीति । इदानीं तदेतद्दुरितापूर्वनिवर्हणसाधनं
होमं सविधानं दर्शयति—इदं विष्णुः । स्थालीपाकम् ।
स्थालीपाकविधानमनतिक्रम्य चरुं श्रपयित्वा इदं विष्णु-
र्विचक्रम इत्यनया ऋचा हुत्वा पुनर्विष्णवे स्वाहेत्यादिभिः
पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चभि राज्याहुतिभिरभिजुहोति जुहुयात् ।
ततस्तन्न्यूनातिरिक्तप्रायश्चित्तार्थं व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ
वाचोदस्यां वैष्णव्यामृचि सामाष्टोत्तरशतं गायेत् । शुद्धे
भूतले होमं कुर्य्यादिति दर्शयितुं भूशुद्धिहेतुं दर्शयति—
खननाद्दहनात् । खननात् कुद्दालादिभिः । दहनादग्निना ।
अभिमर्शनात् मन्त्रपूर्वक स्पर्शन गोभिराक्रमणेन च इत्यतः
खननादिभिश्चतुर्भिर्भूमिः शुध्यन्ते । तथा पञ्चमाद्गोमयेनोप-
लेपनाद्भूमिः शुद्ध्यत इत्यनुषङ्गः । सामगानानन्तरं कुर्य्या-
दित्याह—सम्भारान् । ततः सम्भारान् प्रागुक्तान् दर्भा-
दीन् होमसम्भारान् प्रदक्षिणं यथा भवति तथा तोयसमी-
पदेशमानीय ब्राह्मणाननुप्रवेश्य स्वस्तिवाच्य पुण्याहवाचनं
कृत्वा कर्म्मसमापयेदिति शेषः । सम्भाराणां मध्ये कस्य
उपद्रवणो तस्याभ्युक्षणाच्छुद्धिहेतुत्वेन विधत्ते—एतैः
सम्भारैः एतैर्यथोक्तैर्यदुपस्पृष्टमुपद्रुतं तद्व्य भ्युक्षेत्
स्वस्तिदा विशस्पतिरित्याद्यैः स्वस्तिवाचनमन्त्रैरभ्युक्षणा-